

1. Associate Professor, Department of History and Iranology, Faculty of Letters and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran (Corresponding Author).

a.jafari@lri.ui.ac.ir

2. PhD in History of Iran in Islamic era, Department of History and Iranology, Faculty of Letters and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran.

mmoeini89@gmail.com

Copyright © 2025, NLAI (National Library & Archives of I. R. Iran). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and adapt the material for any purpose.

Analysis and Evaluation of the Performance of the Lianazov Commercial Company in Astarabad Province, Based on Unpublished Documents from the Ministry of Foreign Affairs (1318–1335 AH / 1900–1917 AD)

Ali Akbar Jafari¹ | Mina Moeini²

Abstract

Purpose: The modernizing reforms initiated under Peter the Great (1682–1725) transformed Russia's perception of Iran, imbuing it with an increasingly colonial character. A major shift involved Russia's intensified focus on Iran's northern provinces, particularly Astarabad, which held strategic importance as an entry point into eastern Iran and because of its proximity to British India. Russian efforts to dominate Astarabad, especially in economic terms, deepened over time. In 1293 AH / 1876 AD, exclusive fishing rights along the Iranian Caspian coast and its tributary rivers, including those of Astarabad, were granted to the Russian merchant Stepan Lianazov. These rights expanded and were subsequently inherited by his descendants, remaining under their control until the October Revolution of 1917. This article addresses two central questions: what activities the Lianazov family pursued in Astarabad, and what impact their operations had on the region.

Method and Research Design: This research has been carried out with a descriptive-analytical approach, using unpublished archival documents from the Ministry of Foreign Affairs.

Findings and Conclusion: While the Lianazov family built facilities for fishing, warehouses, bath-houses, bridges, and even hospitals in Astarabad, the monopolization of fisheries and maritime operations helped them to extensively exploit the local inhabitants, especially the Turkmen. This systematic encroachment made the confrontations with the local population inevitable.

Keywords: Russians, Turkmen, Lianazov, Fisheries, Astarabad

Citation: Jafari, A. A. and Moeini, M. (2025). Analysis and Evaluation of the Performance of the Lianazov Commercial Company in Astarabad Province, Based on Unpublished Documents from the Ministry of Foreign Affairs (1318–1335 AH / 1900–1917 AD). *Ganjine-ye Asnad*, 35(2), 87–120 | doi: 10.30484/ganj.2025.3278

Ganjine-Ye Asnad

«137»

Peer-reviewed Journal | National Library & Archives of I. R. Iran, Archival Research Institute

ISSN: 1023-3652 | E-ISSN: 2538-2268

Digital Object Identifier (DOI): 10.30484/ganj.2025.3278

Indexed by Google Scholar, Researchgate, ISC, SID & Iran Journal | <http://ganjineh.nlai.ir>

Vol.: 35, No.: 2, Summer 2025 | pp: 87 -120 (34) | Received: 7, Feb. 2025 | Accepted: 21, Apr. 2025

Historical research

Introduction

In the nineteenth century, Iran's northern provinces were a key site for Russian imperial ambition. The wars of 1804-1813 and 1826-1828 and the treaties of Golestan and Turkmenchay gave Russia's expansionist policy against Iran a military and economic dimension. Within these provinces, Astarabad (modern Golestan) maintained particular strategic importance because of its Caspian Sea shoreline, proximity to Russian lands on the opposite side of the water, and a land route of vital importance toward Khorasan and Central Asia. By the end of the nineteenth century, the Qajar state's financial weakness and increasing pressure by the Russians resulted in the ceding of a number of economic concessions to Russian citizens and companies. Among the most powerful of these was the monopoly fishing concession of the Caspian Sea, which in 1876 was granted to the Armenian-Russian merchant Stepan Mikhailovich Lianazov. For the next several decades, the Lianazov Trading Company continued its fishing and processing activities along the Iranian Caspian coast, including Astarabad, under the supervision and protection of the Russian government. Publicized as purely commercial endeavors that were intended to modernize the fishing industry of Iran, such activities also functioned as tools of deeper Russian involvement in the northern borders of Iran. Backed by the Russian consular agents located in the Caspian ports, the company was able to exert influence not only economically but also socially and politically.

The present study explores the structure, operations, and impact of the Lianazov Company in Astarabad between 1900 and 1917. Based on previously unpublished archival material from the Iranian Ministry of Foreign Affairs, this paper discusses how the company's economic monopoly affected local livelihoods and the environment, and regional politics, and it examines interactions among Russian officials, company agents, and the indigenous Turkmen. It finally situates the Lianazov enterprise within the broader context of Russian imperialism and economic dependency dynamics in Qajar Iran.

Materials and Methods

The current research is based on a historical–analytical approach, relying mostly on archival materials, unpublished diplomatic correspondence, and official reports preserved from 1900 to 1917 (1318–1335 AH) within the Ministry of Foreign Affairs. Supplementary sources include Russian consular reports, British diplomatic documents, and some Persian-language chronicles from Astarabad and Mazandaran. The analysis proceeds through several layers. Documentary analysis involves a systematic scrutiny of letters, petitions, and reports exchanged between Iranian local authorities and the central government concerning the operations of the Lianazov Company. These materials reveal the socio-economic effects of the company's activity and demonstrate the extent of the Russian influence in the region. Socioeconomic interpretation focuses on identifying the economic consequences of Russian control over fisheries, including shifts in employment patterns, taxation structures, and local trade dynamics. A critical historical method is then applied to cross-examine Iranian and Russian sources in order to reduce national or ideological bias and to reconstruct an objective account of Russian involvement in the Caspian littoral.

The analytical framework draws on theories of economic dependency and semi-colonial relations, emphasizing the asymmetrical power structure between Qajar Iran and Tsarist Russia. Using this interdisciplinary prism, the investigation puts forward the hypothesis that the Lianazov Company represented not just an economic entity but also a geopolitical tool in the hands of the Russian Empire for controlling northern Iran's natural resources and water transport systems.

Results and Discussion

Analysis of primary sources demonstrates that the Lianazov Company established an elaborate network of fisheries, storage depots, and logistical centers along the Caspian coast, with Astarabad as one of its key hubs. In turn, the Iranian state granted the company extensive privileges, such as tax exemption, unrestricted access to coastal waters, and a monopoly over the mouths of the rivers. In return, the Qajar government was to receive only modest annual remittances, which underlines both

economic inequality and a growing dependency of the state on Russian financial and political backing. The operations of the company transformed the local economy and environment. Industrial fishing technologies introduced by Lianazov monopolized the most productive fishing zones, therefore displacing local fishermen and undermining the traditional fishing cooperatives. Many inhabitants—mostly Turkmen communities—were put to work as wage laborers under conditions of exploitation. Reports sent by local officials to Tehran describe harsh treatment, economic disruption, and the company's interference in administrative matters.

Socially, the growing Russian presence heightened tensions between settlers and indigenous groups. Infrastructure built under the Russians—warehouses, bridges, and hospitals—although seemingly a force of modernization, was also a sign of imperial control. Russian consular representatives took advantage of the physical spaces to expand their reach of jurisdiction, interfering in local squabbles, and protecting Russian subjects from Iranian legal authority.

After the October Revolution in 1917, the Bolshevik government annulled imperial concessions and, therefore, Lianazov control over the settlement. Yet, the socio-economic structures built up by the company of economic dependency, class stratification, and weakened local industries outlasted the company's presence by far.

پښتونستان د علومو او طبيعياتو د مطالعاتو د ښوونځي
پرتال جامع علومو انساني

واکاوی و تحلیل عملکرد شرکت تجاری لیانازوف در ایالت استرآباد

براساس اسناد منتشر نشده وزارت امور خارجه (۱۳۱۸ق-۱۳۳۵ق/۱۹۰۰م-۱۹۱۷م)

علی اکبر جعفری^۱ | مینا معینی^۲

چکیده

در پی تحولات نوگرایانه در روسیه از زمان حکومت پتر کبیر (۱۶۸۲م-۱۷۲۵م)، نگاه این دولت به ایران تغییر کرد و ماهیت استعماری پیدا کرد. روس‌ها پس از آن، نگاهی ویژه به ایالات شمالی ایران داشتند و تلاش می‌کردند در این مناطق نفوذ کنند. در این میان ایالت استرآباد، جایگاهی ویژه برای دولت روسیه پیدا کرد؛ زیرا راه رسیدن آن‌ها به مناطق شرقی ایران و نزدیک شدن به هندوستان را تسهیل می‌کرد. روس‌ها تلاش زیادی کردند که در زمینه‌های مختلف به‌ویژه بُعد اقتصادی، بر منطقه استرآباد تسلط یابند. از سال ۱۲۹۳ق/۱۸۷۶م امتیاز ماهی‌گیری در سواحل ایرانی دریای مازندران و رودخانه‌هایی که به آن وارد می‌شد از جمله سواحل استرآباد به تاجری روسی به نام لیانازوف واگذار شد. این امتیاز در سال‌های بعد نیز تمدید شد و پس از مرگ لیانازوف به فرزندانش واگذار شد و تا وقوع انقلاب اکتبر ۱۹۱۷م در دست این خانواده باقی ماند. اینکه، خاندان لیانازوف چه اقداماتی در منطقه استرآباد انجام دادند؟ و فعالیت‌های آن‌ها چه تأثیری در این منطقه به‌جای گذاشت؟ پرسش‌های اصلی پژوهش حاضر است.

هدف: بررسی عملکرد شرکت تجاری لیانازوف در ایالت استرآباد.

روش: در این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از اسناد منتشر نشده وزارت امور خارجه، به پرسش‌ها پاسخ داده شده است.

یافته‌ها و نتیجه: خاندان لیانازوف اگرچه به ساخت تأسیسات ماهی‌گیری و بناهایی همچون انبار، حمام، پل، و بیمارستان در منطقه استرآباد اقدام کردند، ولی سلطه آن‌ها بر فعالیت ماهی‌گیری و شیلات، دست تعدی آن‌ها بر ساکنان محلی به‌ویژه ترکمن‌ها را باز گذاشت. این مسئله، برخورد با لیانازوف‌ها را اجتناب‌ناپذیر می‌کرد.

واژگان کلیدی: روسیه؛ ترکمن؛ استرآباد؛ شیلات؛ لیانازوف.

استناد: جعفری، علی اکبر و معینی، مینا. (۱۴۰۴). واکاوی و تحلیل عملکرد شرکت تجاری لیانازوف در ایالت استرآباد براساس اسناد منتشر نشده وزارت امور خارجه (۱۳۱۸ق-۱۳۳۵ق/۱۹۰۰م-۱۹۱۷م). *گنجینه اسناد*، ۲۳(۲): ۸۷-۱۲۰. doi: ۱۰.۳۰۴۸۴/ganj.۲۰۲۵.۳۲۷۸

فصلنامه تحقیقات تاریخی
و مطالعات آرشئولوژی

مقاله پژوهشی

۱. دانشیار تاریخ، گروه تاریخ و ایران‌شناسی،
دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه
اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول).

a.jafari@ltru.ac.ir

۲. دکتری تاریخ ایران اسلامی، گروه تاریخ و
ایران‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی،
دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

mnmoeni89@gmail.com

گنجینه اسناد

۱۳۷

فصلنامه علمی | سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.ا.ایران - پژوهشکده اسناد

شاپا(چاپی): ۱۰۲۳-۳۶۵۲ | شاپا(الکترونیکی): ۲۵۳۸-۲۲۶۸

شناسه برنمود رقمی (DOI): ۱۰.۳۰۴۸۴/ganj.۲۰۲۵.۳۲۷۸

نمایه در Google Scholar, Researchgate, SID, ISC, ایران ژورنال | <http://ganjineh.nlai.ir>

سال ۳۵، دفتر ۲، تابستان ۱۴۰۴ | صص: ۸۷-۱۲۰ (۳۴)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۹ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۲/۱

تحقیقات تاریخی

۱. مقدمه

شروع روابط رسمی بین ایران و روسیه به عصر صفوی و دوره شاه‌محمد خدابنده بازمی‌گردد. در این زمان، وقتی شاه برای مقابله با عثمانی‌ها ناامید شده بود، سفیری به نام هادی‌بیگ را به دربار تزار روس فرستاد و از او مساعدت طلبید. در زمان شاه‌عباس صفوی، روس‌ها برای تجارت در ایران اجازه پیدا کردند. در دوره جانشینان شاه‌عباس، روابط سیاسی و تجاری هم‌چنان ادامه داشت؛ البته گاهی هم حالت خصمانه پیدا می‌کرد. با روی کار آمدن پتر کبیر (۱۶۸۲م/۱۰۹۳ق)، سیاست روس‌ها در قبال ایران عوض شد و در روزگاری که با ضعف دولت ایران هم‌زمان بود، توجه روس‌ها به تصرف ایران یا دست‌کم نوار ساحلی شمال ایران معطوف شد. به دنبال همین سیاست بود که پای روس‌ها - که این بار هدف داشتند مناطقی را تسخیر و استعمار کنند - به ایالت استرآباد باز شد.

اولین بار در دوره آقامحمدخان قاجار، روس‌ها به فرماندهی کنت وینوویچ^۱ به دنبال راهی به طرف سواحل جنوبی دریای مازندران، با چند کشتی به سواحل استرآباد آمدند و در صدد بودند مرکزی در جنوب شرقی دریای مازندران تأسیس کنند. آن‌ها از پادشاه ایران اجازه خواستند تا در آنجا تجارت‌خانه‌ای بنا کنند. آقامحمدخان اجازه این کار را به آن‌ها داد؛ ولی روس‌ها به جای تجارت‌خانه در دوازده فرسخی شهر استرآباد، قلعه نظامی بنا کردند و چند عراده توپ در آنجا مستقر کردند.

باید اشاره کرد که یکی از پایه‌های اساسی حکومت‌های استعماری برای تسلط بر یک منطقه، فعالیت‌های تجاری و بازرگانی بوده است. این دولت‌ها، قبل از ورود نظامی به یک منطقه، ابتدا تجار را به آنجا روانه می‌کردند و سپس با نیروی نظامی به آن مناطق وارد می‌شدند. روسیه نیز از این امر مستثنا نبود. در واقع روابط تجاری و ایجاد تجارت‌خانه، معمولاً اولین قدم دولت‌های استعماری برای نفوذ در یک منطقه بود و افزایش مبادلات تجاری و بازرگانی، امکان سلطه بر یک سرزمین را آسان‌تر می‌کرد. همین ویژگی موجب شد تا تقریباً در تمامی قراردادهای و معاهدات بین ایران و روسیه در دوره قاجار، حتماً بند یا بندهایی با موضوع مسائل تجاری و بازرگانی گنجانده شود؛ همان‌گونه که در دو معاهده گلستان و ترکمان‌چای نیز گنجانده شد. روس‌ها کم‌کم به استرآباد نگاهی ویژه پیدا کردند. مهم‌ترین علت آن هم، تسلط ترکمن‌ها بر نواحی شرق دریای مازندران بود که باعث شده بود دولت ایران علناً نفوذ و قدرتی در این مناطق نداشته باشد. از سوی دیگر این منطقه، هم به آب‌های گرم و هم به قلمرو مستعمره بریتانیا، یعنی هند، نزدیک‌تر بود و روسیه می‌توانست با پیشروی در این مناطق، اهداف متعددی را به دست آورد. بر این اساس، روسیه شروع کرد به نفوذ و توسعه طلبی ارضی در این مناطق و بخشی از سرزمین‌های ایران در این منطقه را به تصرف خود درآورد.

I. Count Voinovitch

اگرچه تجار روسی قبل از این پیشروی‌های نظامی، در استرآباد حضور داشتند، ولی پس از این، حضور پررنگ‌تری پیدا کردند و دامنه فعالیت‌های شرکت‌های تجاری آن‌ها افزایش یافت. یکی از این شرکت‌های تجاری، شرکت لیانازوف بود که توانست امتیاز بهره‌برداری از شیلات را از دولت ایران کسب کند و ماهی‌گیری در سواحل دریای مازندران از جمله سواحل استرآباد را در دست بگیرد.

پیشینه پژوهش

درباره فعالیت‌های کمپانی لیانازوف، تاکنون آثار مختلفی همچون مقالات «لیانازوف‌ها و شیلات دریای خزر» نوشته پرتو افشین (۱۳۸۴)، «نگاهی به برخی از پیامدهای اجتماعی انقلاب مشروطیت از منظر نمونه‌ای چند از اسناد "قراردادها" نوشته کریم سلیمانی دهکردی (۱۳۸۵)، «چگونگی واگذاری امتیاز شیلات شمال به لیانازوف در دوره قاجار» نوشته سهیلا همتی (۱۳۹۱)، «پژوهشی در "جایگاه شیلات شمال در مناسبات ایران و روسیه" با تأکید بر اسناد آرشیوی (۱۸۲۸-۱۹۵۳م)» نوشته سیدرحمان حسینی (۱۳۹۲) و «واکنش مردم انزلی به شرکت لیانازوف» (۱۴۰۰)، و کتاب تاریخچه و فعالیت صید و صیادی شیلات در شمال کشور نوشته عبدالله ملت‌پرست (۱۳۸۵)، منتشر شده‌است، ولی هیچ‌کدام بر منطقه استرآباد تمرکز نکرده‌است. مقالاتی همچون «واکاوی وضعیت تجارت و دادوستد در استرآباد دوره قاجار» نوشته گوهری راد و عزیزی (۱۳۹۲) و «بررسی اوضاع اقتصادی و اجتماعی استرآباد در عصر قاجار تا سال ۱۳۲۴ه.ق.» نوشته قنبری و عربیون (۱۴۰۲) هم اگرچه به موضوع تجارت و دادوستد در این منطقه پرداخته‌اند، ولی بحث شرکت‌های روسی از جمله فعالیت‌های شرکت لیانازوف را بررسی نکرده‌اند. تنها در برخی تألیفات مرتبط با تاریخ محلی این ناحیه است که به فعالیت‌های شرکت تجاری لیانازوف در استرآباد اشاراتی بسیار مختصر شده‌است. از جمله این آثار می‌توان به کتاب‌های انقلاب مشروطه در استرآباد نوشته معطوفی (۱۳۸۴)، تاریخ و پیشینه اجتماعی شهرستان بندر گز نوشته معطوفی (۱۳۹۴) و استعمار در دیار سبز نوشته رجایی (۱۳۹۸) اشاره کرد؛ بنابراین پژوهش حاضر تلاش کرده‌است تا فعالیت‌های کمپانی لیانازوف در منطقه استرآباد را تحلیل و ارزیابی کند.

۲. اهمیت استرآباد برای روسیه

ایالت استرآباد به دلیل وجود جزیره آشوراده و بندر گز کم‌کم اهمیت ویژه‌ای برای روس‌ها پیدا کرد. توجه روس‌ها از زمان آقامحمدخان قاجار بیشتر به این جزیره جلب شد، ولی آن‌ها عملاً در دوره محمدشاه قاجار موفق شدند آن را فتح کنند و پایگاه نظامی خود را

در آن بنا کنند (استادوخ، 7-P8-K13-GH1323؛ استادوخ، 41-P4-K25-GH1322). این پایگاه، در سال ۱۲۵۷ق/۱۸۴۱م و با هدف حفظ کرانه‌های استرآباد و مازندران از تاخت‌وتاز ترکمن‌ها -که مدت‌های مدیدی اهالی آن نقاط را غارت می‌کردند- ایجاد شد (زینویف، ۱۳۶۲، ص ۵۵) و برای روس‌ها فوق‌العاده حائز اهمیت بود. اگرچه زندگی روزانه مأموران روسی مستقر در این جزیره به‌شيوه‌ای ملال‌آور می‌گذشت، ولی اهمیت منافع و اهداف روس‌ها در این منطقه، آن‌ها را وادار می‌کرد که همه این خدمات طاقت‌فرسا را در راستای پیشرفت منافع و اهداف وطنشان انجام دهند (آندری‌یو، ۱۳۸۸، ص ۸۶).

آشوراده برای دستیابی روس‌ها به اهدافشان، محل مهمی قلمداد می‌شد. آن‌ها از طریق این جزیره به هندوستان بسیار نزدیک شده بودند. آن‌ها هم‌چنین از این جزیره به‌عنوان انبار آذوقه و اسلحه قشون خود استفاده می‌کردند (مارکام، ۱۳۶۴، ص ۱۲۷).

خلیج گرگان هم به‌مثابه دریاچه‌ای، امکان کشتی‌رانی در آن حدود را فراهم آورده بود و (کرزن، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲۵۲) کشتی‌های نظامی و تجاری روسی به‌راحتی به حدود آشوراده رفت‌وآمد می‌کردند (استادوخ، 38-P4-K25-GH1322)؛ امکانی که کشتی‌های نظامی ایرانی، به‌سبب انعقاد عهدنامه ترکمان‌چای از آن محروم شده بودند.

بندر گز نیز اهمیت قابل‌توجهی برای روس‌ها داشت. این بندر که مهم‌ترین مرکز تجارت خارجی ایالت استرآباد به‌شمار می‌رفت، روستای کوچکی بود که در ساحل جنوب شرق دریای خزر در مصب رود گز قرار داشت. بندر گز در سال ۱۲۷۳ق/۱۸۵۷م تقریباً دارای حدود ۸۰ خانوار از اهالی هزار جریب بود (مکنزی، ۱۳۵۹، ص ۱۴۶؛ میرزاابراهیم، ۲۵۳۵، ص ۳۵). حدود سال‌های بعد از ۱۸۶۰م ایالت استرآباد و شهرهای آن واجد مزایای خاصی در تجارت با روسیه نبود و به‌خاطر ناامنی، تمایل کمتری به مسافرت به آن‌جا وجود داشت (ملگونف، ۱۳۷۶، ص ۱۵۵). باین‌حال، بندر گز به‌خاطر موقعیتش، در این زمان محل بارانداز کالاهایی بود که از روسیه می‌آمد؛ از جمله تولیدات شیشه‌ای مانند شیشه‌های قلیان، که البته با کیفیتی نازل به آن‌جا وارد می‌شد (فلور، ۱۳۹۳، صص ۱۱۶-۱۱۷). شیشه‌های هم‌چنین گفته شده‌است که بندرهایی همچون بندر گز، آستارا، انزلی و مشهدسر فقط از آن‌جهت بندر خوانده می‌شده‌اند که موقعیت بهتری [برای بندر] نبوده‌است (انتر، ۱۳۶۹، ص ۲۳).

مسئله تابعیت ترکمن‌های یموت -که بین رودهای گرگان و اترک اقامت داشتند و میان ایران و روس در تردد بودند- یکی دیگر از عواملی بود که ناحیه استرآباد را برای روس‌ها حائز اهمیت کرد. جمعیت ترکمن‌های یموت ساکن ایران در حدود سال ۱۳۰۸ق/۱۸۹۰م تقریباً به هشت‌هزار خانوار می‌رسید که حدود نیمی از آن‌ها «در صحرای

گرگان از استرآباد و دامنه‌های کوه‌های استرآباد تا اترک سکنی داشتند و مالیات می‌دادند و شرارت چندانی نیز نداشتند» (صفایی، ۱۳۵۲، ص ۹۴). ولی گروه دیگر از ترکمن‌ها کوچ‌رو بودند و بیلاق و قشلاق انجام می‌دادند. این گروه پس از مشخص شدن مرزهای ایران و روسیه، که طی قرارداد مرزی ۱۲۹۸/ق/۱۸۸۱م رودخانه اترک به‌عنوان سرحد تعیین شد، نزدیک به شش ماه در خاک روسیه به‌سر می‌بردند و سپس از رود اترک عبور می‌کردند و به‌مدت شش تا هشت ماه در صحرای گرگان، یعنی از کناره‌های رود اترک تا حدود شهر استرآباد و گنبدکاووس پراکنده و ساکن می‌شدند. این گروه معمولاً مسلح بودند و همواره سبب آشوب‌ها و بی‌نظمی‌هایی همچون قتل و غارت در این منطقه می‌شدند. یکی از مشکلاتی که پس از مشخص شدن مرزها پدید آمد، موضوع تابعیت این گروه بود که معمولاً درباره آن میان روسیه و ایران اختلاف نظر وجود داشت. هنگامی که این ترکمن‌ها در خاک روسیه بودند، دولت روس آن‌ها را جزو تبعه خود حساب می‌کرد و از آن‌ها مالیات می‌گرفت؛ ولی وقتی وارد خاک ایران می‌شدند، دولت ایران آن‌ها را ایرانیانی به‌حساب می‌آورد که باید تحت قوانین ایران عمل می‌کردند. روس‌ها از این ترکمن‌ها برای ایجاد ناامنی در منطقه هم استفاده می‌کردند (استادوخ، ۸-۹۴-P94-K51-GH1332؛ استادوخ، 11-P4-K25-GH1322).

۳. تجارت روسیه با ایالت استرآباد

روس‌ها علاوه بر ارتباط با دربار و دولت قاجار، در میان بازرگانان و در میان ایالات و دهقانان شمال ایران نیز نفوذ فراوانی داشتند. هینریش بروگش درباره نفوذ روس‌ها در استرآباد می‌نویسد: «استرآباد و اطرافش فقط با روسیه ارتباط تجاری دارد و کشتی‌های روسی در بنادر آن رفت‌وآمد می‌کنند و درحقیقت به‌علت فقدان راه مناسب تا مازندران و تهران، ارتباط آن‌ها با روسیه زیادتر از مرکز ایران است. بسیاری از مردم این نواحی به زبان روسی آشنایی دارند و نفوذ روس‌ها به‌طورکلی در این قسمت زیاد است» (بروگش، ۱۳۶۷، ج ۲، ص ۷۰۱) اگرچه ملگونف روسی در سال ۱۲۷۵/ق/۱۸۵۸م می‌نویسد که سالانه حجم معاملات روسی در استرآباد، بیش از ده‌هزار روبل نقره نیست و کالاهای روسی توان رقابت با کالاهای انگلیسی را ندارند و میزان دادوستد روسیه با استرآباد به‌دلیل نبود مزایا و قابلیت‌های خاص در این ایالت، بسیار کم توصیف می‌شود (ملگونف، ۱۳۷۶، ص ۱۵۵)، ولی به‌تدریج میزان تجارت روس‌ها با این ایالت گسترش پیدا کرد. ایالت استرآباد با وجود داشتن اقتصادی محلی و غیرپویا، به‌دلیل وجود سه بندر گمیش‌تپه، آشوراده و بندر گز، به‌تدریج مورد توجه روس‌ها قرار گرفت. بندر گز مهم‌ترین بندر این منطقه بود که تردد کشتی‌ها به آن‌جا،

آسان‌تر از مشهدسر [بابلسر] انجام می‌شد (عیسوی، ۱۳۶۲، ص ۳۱۰). کالاهای روسی از طریق دریای مازندران در ساحل بندر گز تخلیه و سپس انبار می‌شد. پس‌از آن، تجار محلی و غیر محلی، بخشی از کالاها را به وسیلهٔ ازابه، اسب، قاطر و الاغ به استرآباد حمل می‌کردند و در باراندازهای «بازار کهنه» و «نعل‌بندان» این ایالت، انبار می‌کردند. بقیهٔ کالاها نیز به مازندران، شاه‌رود، خراسان و گاهی اوقات هرات حمل می‌شدند (عیسوی، ۱۳۶۲، ص ۳۰۰؛ ملگونف، ۱۳۷۶، ص ۷۲).

لرد کرزن دربارهٔ نقش بندر گز و استرآباد در تجارت روسیه می‌نویسد: «شاه‌رود انبار عمدهٔ محصولات کلی واردات روس است که از راه بندر گز و استرآباد توسط نماینده‌های روس یا شرکت‌های روسی و ارمنی وارد می‌شوند» (کرزن، ۱۳۴۹، ص ۳۷۶). شیندلر نیز اشاره می‌کند: «در این جا [شاه‌رود] تاجر زیاد است و پنبه، ابریشم، پبله و گوگرد از خراسان خریدار [از طریق استرآباد و بندر گز] به ولایت اورس [روسیه] می‌برند و می‌فروشند» (سه سفرنامه: هرات، مرو، مشهد، ۱۳۴۷، ص ۱۶۳).

به تدریج با رشد تجارت و دادوستد در این ایالت، روس‌ها چند کارخانهٔ صنعتی در این منطقه تأسیس کردند (استادوخ، GH1322-K25-P4-66؛ استادوخ، GH1322-K25-P4-75). هم‌چنین دولت روسیه، از یک سو با ایجاد شبکه‌ای از سازمان‌های مسافربری، حمل و نقل کالا، شرکت‌های تجاری، بانک و تلگراف، و از سوی دیگر با ایجاد موانعی بر سر راه تجارت دیگر کشورها به‌ویژه انگلیس با این مناطق، حضور قدرتمند و مؤثری بر بازار شمال ایران پیدا کرد. در این امر کنسول‌گری‌ها و کنسول آن‌ها و در برخی نقاط آگنت‌هایشان^۱ در شهرهای ایران نقش بسیار مهمی ایفا می‌کردند (گروته، ۱۳۶۹، ص ۲۶۶).

از بندرهای ایالت استرآباد به‌ویژه بندر گز، کالاهایی به روسیه صادر می‌شد و در مقابل کالاهایی نیز به این منطقه وارد می‌شد. در سفرنامهٔ میرزا ابراهیم، بندر گز، بندر خوبی توصیف شده است که در طی یک سال، حدود ۶۰ الی ۷۰ فروند کشتی، از آن جا، کالای تجارتهی حمل می‌کرده‌اند (میرزا ابراهیم، ۲۵۳۵، ص ۳۶). مکنزی انگلیسی، این میزان را ۲۰ الی ۳۰ کشتی ذکر کرده است که سالیانه از گز و آشوراده بار می‌برده‌اند (مکنزی، ۱۳۵۹، ص ۱۵۹). ملگونف، بندر گز را مرکز تمامی فعالیت‌های تجاری ایالت استرآباد توصیف می‌کند که تمام کالاهای وارده از شاه‌رود و روسیه از این منطقه می‌گذشته است (ملگونف، ۱۳۷۶، ص ۱۵۴). نویسندهٔ سفرنامهٔ تحف بخارا، در حدود سال ۱۳۳۰ ق/۱۹۱۲ م تعداد تجار ارامنه و روس در بندر گز را بسیار زیاد می‌نویسد و تأکید می‌کند که آن‌ها در این بندر، عمارت‌های خوبی ساخته‌اند. کشتی‌های تجارتهی شرکت‌های روسی نیز هم‌روزه به این بندر رفت و آمد می‌کنند (میرزا سراج‌الدین، ۱۳۶۹، ص ۲۸۹).

۱. آگنت: عامل، نماینده، مأمور، وکیل

بنابراین حجم تجارت در ایالت استرآباد نسبتاً قابل توجه بوده است. برخی سیاحانی که در زمان‌های مختلف از ایالت استرآباد دیدار داشته‌اند، به این دادوستد تجاری اشاره کرده‌اند و کالاهای مبادله‌ای را گزارش کرده‌اند. جدول شماره یک، براساس گزارش سیاحان و سایر نویسندگان، کالاهای تجاری صادره از ایالت استرآباد و وارده به آن را نشان می‌دهد.

اقوام ترکمن نیز به‌طور خاص با روسیه مبادلات تجاری داشتند. آن‌ها برای تجارت به روسیه می‌رفتند و تجار روس نیز به نواحی ترکمن‌نشین از جمله گمیش‌تپه می‌آمدند. ترکمن‌های ناحیه آشوراده با بندر انزلی و آستاراخان روسیه روابط تجاری داشتند و «با چیرگی در دریاها مسافرت کرده و نفت و نمک حمل می‌کردند» (ملک‌محمدی و دیگران، فروردین ۱۴۰۱، ص ۲۴). رایینو می‌نویسد که گوکلان‌های ترکمن با روسیه، گاو و گوسفند و پارچه ابریشمی تجارت می‌کردند (رایینو، ۱۳۶۵، ص ۱۵۷). براساس گزارش کارکنان وزارت جنگ انگلستان، ترکمن‌ها، تعداد کمی قالیچه، نم‌مرغوب و پر قو به روسیه ارسال می‌کردند (کارکنان وزارت جنگ انگلستان مستقر در هندوستان، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۶۷).

اگرچه وضعیت تولید و صنعت، در ایالت استرآباد ضعیف بود و طبق برخی گزارش‌ها، تجارت روسیه با استرآباد از اهمیت چندانی برخوردار نبود (کارکنان وزارت جنگ انگلستان مستقر در هندوستان، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۶۷)، ولی با ورود کالاهای روسی به این ایالت، ضربه قابل توجهی به تولیدات داخلی ایالت وارد آمد. واردکردن پارچه‌های متنوع، زیبا و ارزان‌قیمت روسی مثل چیت‌های گل‌دار، بر صنعت نساجی استرآباد؛ واردات کلوش زنانه (کفش لاستیکی) و گالش و بُت (چکمه) مردانه بر صنعت کفش‌دوزی؛ واردکردن باروت و صابون‌های مرغوب و خوب روسی بر باروت‌های نامرغوب و کارگاه‌های صابون‌پزی؛ واردات قند و شکر روسی بر کارگاه‌های قند و شکر ایرانی؛ زغال خوب روسی بر زغال بی‌کیفیت ایرانی، و... تأثیرات بد و نامطلوبی برجای گذاشت (معطوفی، ۱۳۹۴، ص ۱۴۵).

بسیاری از این کالاهای نامرغوب ایرانی، حتی اگر به‌میزان زیاد هم تولید می‌شد، باز به آن توجه نمی‌شد. مکنزی درباره زغال‌سنگ ایرانی گفته است: هرچند مقدار زغال ایرانی زیاد بود ولی روس‌ها از ایران، زغال نمی‌خریدند؛ زیرا از نوع خوبی برخوردار نبود. در ایران [برای زغال‌سنگ] به‌اندازه کافی حفاری نشده بود و ایرانیان اکثراً آنچه را درون زمین یا در مسیر رودخانه‌ها وجود داشت، جمع‌آوری می‌کردند. هم‌چنین دولت ایران قوانین بی‌دلیلی برای صدور همین کالا وضع کرده بود که صادرکردن آن را مشکل می‌کرد (مکنزی، ۱۳۵۹، ص ۱۶۱).

وجود این میزان کالای بی‌کیفیت و سرازیر شدن کالاهای باکیفیت روسی به بازارهای استرآباد، به ورشکستگی استادکاران بومی و بیکاری کارگران این ایالت انجامید. هم‌چنین حضور کمپانی‌های روسی و سرمایه‌گذاری تجار و سرمایه‌داران روسی با دراختیارداشتن

۱. ترکمن‌های استرآباد از دو طایفه یموت و گوکلان تشکیل می‌شدند. محدوده سکونتگاه گوکلان‌ها از شرق دامنه کوه‌های بجنورد، از غرب گنبد قابوس و صحرای یموت، از شمال رود اتزک و مناطق خاک روسیه و از طرف جنوب نردین و کوهسار و حاجی‌پل بوده است. گوکلان‌ها اکثراً کشاورز بوده‌اند و زراعت اصلی آن‌ها نیز برنج، گندم و جو بوده است (رک: استرآبادنامه، ۲۵۲۶، ص ۶۵).

انواع تسهیلات دولتی، موجب ضعیف‌شدن تجار بومی و ناکامی آن‌ها در امر تجارت شد (توحیدلو، ۱۳۹۴، ص ۱۴۴). احتمالاً از همین رو بود که در بحبوحهٔ انقلاب مشروطه، گروه قابل توجهی از تجار و پیشه‌وران این ایالت، به جنبش پیوستند و مواضع ضدروسی گرفتند. شاید این گفتهٔ عبدالله مستوفی دربارهٔ وضعیت ایران را بتوان به ایالت استرآباد نیز تعمیم داد: «قند و شکر و قماش و کبریت و نفت روس [...] برای بستن تهماندهٔ کارخانه‌ها و دست‌کاری‌های داخلی، عمداً ارزان‌تر و فراوان‌تر از سابق به بازارهای ایران می‌ریخت. چنانکه با وجود تنزل ارزش پول ایران - که در این سه‌چهار سال اخیر در حدود نصف، ارزان‌تر از سابق شده بود - قیمت قند به‌جای اینکه دو برابر سابق شود، نصف سابق شده بود و در تهران یک من آن را عطارهای سر گذرها به سه قران می‌فروختند و کبریت روسی در دست‌آخر، بیشتر از هر قوطی یک شاهی قیمت نداشت. [...] روس‌ها به مصرف داخلهٔ خود، جهت قند و شکر و کبریت، مالیاتی برقرار کرده بودند که تاجر در موقع بیرون‌آوردن از کارخانه می‌پرداخت و در سرحد ایران، عیناً به او پس می‌دادند. به‌این ترتیب بود که قند روسی در ایران ارزان‌تر از روسیه شده [بود] و این کار به‌جهت ترویج مال‌التجارهٔ روس در ایران بود. در قماش هم همین معامله را مجری می‌داشتند. باینکه بازارها پر از کالاهای خارجی بود، هرروز کاروان‌ها و ازابه‌های پر از متاع روس به شهرهای شمالی و مرکزی وارد می‌شد. [...] بندرهای دریای مازندران هم هریک، مرکز ورود امتعهٔ روس شده بود [...] مردم هم [...] بدون اینکه توجهی به اساس کار داشته [باشند] و مَضار آتیهٔ این وضعیت اقتصادی را در نظر آورند، راضی بودند» (مستوفی، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۵۸).

باین حال، حضور روس‌ها در این منطقه، خواه‌ناخواه باعث افزایش ثبات و آرامش و کاهش اغتشاشات و حملات ترکمنان می‌شد. در واقع پیش از آمدن روس‌ها به استرآباد، سواحل این بخش از دریای مازندران به‌علت تاخت‌وتاز ترکمنان و ناتوانی دولت مرکزی در برقراری آرامش، نظم و ثبات پایداری نداشت؛ ولی بعد از آمدن روس‌ها و شروع تسلط و نفوذ آن‌ها، به‌ویژه پس از افزایش حجم تجارت، لزوم برقراری امنیت برای تجار و اتباع روسی احساس شد. مخصوصاً این که حمل و نقل کالاها تنها در سایهٔ امنیت امکان‌پذیر بود؛ بنابراین روس‌ها با برقراری آرامش و امنیت در این منطقه، نقش مهمی در بهبود اوضاع تجاری و اجتماعی ایالت استرآباد، به‌ویژه بندر مهم آن، یعنی بندر گز، ایفا کردند.

۴. شرکت‌های تجاری روسیه در استرآباد

دولت روسیه و تجار روسی برای تسهیل تجارت و دادوستد با ایالت استرآباد، تجارت‌خانه‌ها و شرکت‌های متعددی تأسیس کردند که در زمینه‌های حمل و نقل کالا، بیمه، کشتی‌رانی و غیره فعالیت می‌کردند.

مکنزی در حدود سال ۱۲۷۴ق ۱۸۵۷م از یک شرکت قدیمی روسی نام برده است که سرمایه‌ای در حدود ۱۰۰ هزار روبل نقره داشت و کالاهایی کم‌ارزش مانند فلز آلات، شیشه، کارد و چنگال و پارچه‌های کم‌ارزش وارد می‌کرد و اکثر کارمندان آن، جوان و کم‌تجربه بودند. در مقابل این کمپانی، شرکت جدید روس‌ها در بندر گز قرار داشت که ۲ میلیون روبل نقره سرمایه داشت و حیطة کاری اش وسیع بود. این شرکت به‌غیر از ایالت استرآباد، یعنی آشوراده و بندر گز، در رشت و اردبیل و شاه‌رود و تهران نیز نمایندگی‌هایی تأسیس کرده بود. او هم‌چنین به تجارت‌خانه‌ای در بندر گز اشاره می‌کند که اکثر کارمندان آن، جوانان تحصیل کرده و فارغ‌التحصیل کالج امپریال و یا افسران ارتش بودند و احتمال می‌دهد که به‌طور پنهانی از حمایت روس برخوردار باشند (مکنزی، ۱۳۵۹، صص ۱۴۹-۱۵۰).

بوهرلر در دوره ناصری، به وجود یک کمپانی روسی در آشوراده اشاره می‌کند که در این جزیره، انباری ساخته بود و دو حجره برای انبار اسباب و دکان داشت (بوهرلر، بی تا، صص ۷۳). ملگونف از «شرکت بازرگانی ماوراء خزر» یاد می‌کند که در سال ۱۲۷۳ق/۱۸۵۷م بنیان‌گذاران آن «بارون فن تورناو^۱» و بازرگان بزرگ و ثروتمند «کورکوروف^۲» توجه خاصی به بازرگانی با ایران داشتند. این شرکت بعد از آتش‌سوزی در بندر گز در جمادی‌الاول ۱۲۷۵ق/ژانویه ۱۸۵۹م، شعبه خود را به آشوراده انتقال داد (ملگونف، ۱۳۷۶، صص ۷۰-۷۴). میرزاابراهیم نیز به «کمپانی سابق» در بندر گز اشاره می‌کند که انبار آن طی آتش‌سوزی این بندر سوخت (میرزاابراهیم، ۲۵۳۵، صص ۳۶).

یکی از شرکت‌هایی که در ایالت استرآباد و مشخصاً در بندر گز، نمایندگی داشت، شرکت روسی حمل‌ونقل ایران بود که مربوط به اتحادیه‌ای روسی بود و شرکت‌های قفقاز و مرکور^۳، وستوخ نوای ابشستو^۴، نادیدا^۵، و روسیسکو ابشستو^۶ را دربر می‌گرفت. این شرکت، هر نوع حمل‌ونقل بیمه، مخصوصاً انحصار حمل‌ونقل بیمه را که از جانب پولیاکف^۷ اخذ شده بود انجام می‌داد. پولیاکف در ربیع‌الثانی ۱۳۰۹ق/نوامبر ۱۸۹۱م حق نامحدودی را از دولت ایران کسب کرد که او را مجاز می‌کرد در ایران شرکت بیمه و حمل‌ونقل تأسیس کند و کسی جز صاحب‌امتیاز و شرکایش حق نداشتند در داخل مرزهای ایران شرکت بیمه و تشکیلات حمل‌ونقل ایجاد کنند. درازای این امتیازنامه، صاحب‌امتیاز باید طی مجموع ۱۰ سال اول ۳۰۰ تومان، طی مجموع ده سال بعد از آن ۵۰۰ تومان و نهایتاً بعد از مجموع این بیست سال، سالانه ۱۰۰۰ تومان به دولت ایران پرداخت کند (لیتن، ۱۳۶۷، صص ۹۹، ۱۱۹).

اهمیت این شرکت از آن‌جا مشخص می‌شود که اگر فردی عادی قصد داشت جعبه‌ای را به یکی از شهرهای ایران بفرستد، باید به یکی از دفاتر حمل‌ونقل این شرکت

1. Baron Von Tornaw
2. Kokoref
3. Caucase and Mercure
4. Vostochnoie Obschestow
5. Nadejda
6. Rossiskoie Obschestwo
7. Poliakoff

مراجعه می‌کرد. این دفتر هیچ وسیله حمل و نقلی نداشت، بنابراین محموله مد نظر را به یک چاروادار می‌سپرد تا آن را به مقصد برساند. این چاروادار، به دلیل این که سود زیادی از دفتر حمل و نقل عایدش می‌شد، سفارش‌های خارج از این شرکت را انجام نمی‌داد. ضمن اینکه معمولاً هم افراد معمولی آدرس چاروادارها را نمی‌دانستند. هم‌چنین اگر چنین ارتباطی بین فرد و چاروادار شکل می‌گرفت، خدشه به امتیاز روسیه تلقی می‌شد. حتی اداره پست ایران، هیچ‌گونه آزادی عملی در مقابل این‌گونه معاملات نداشت (لیتن، ۱۳۶۷، ص ۱۰۱). فعالیت شرکت‌های تجاری روس در سال‌های بعد نیز ادامه یافت و تعدادی شرکت جدید نیز به این فعالیت‌ها دست زدند؛ به‌گونه‌ای که در دوره زمانی پژوهش حاضر، پنج شرکت جدید در این ایالت فعالیت داشتند.

جدول شماره دو، مهم‌ترین شرکت‌های تجاری روسی در استرآباد و حوزه فعالیت آن‌ها در فاصله سال‌های ۱۳۱۸-۱۳۳۵ ق/۱۹۰۰-۱۹۱۷ م را نشان می‌دهد.

۵. تأسیس شرکت تجاری لیانازوف

روس‌ها از همان زمانی که با کشتی‌های جنگی خود به حریم دریایی ایران در شمال وارد شدند، با آگاهی از اهمیت و ارزش دریای مازندران، درصدد برآمدند تا امتیاز صید ماهی در دریای مازندران را از دولت ایران بگیرند و خیلی زود نیز به این مهم دست یافتند. در دوران صدارت حاج میرزا آقاسی (۱۲۵۱-۱۲۶۴ ق/۱۸۳۵-۱۸۴۸ م) و میرزاتقی خان امیرکبیر (۱۲۶۴-۱۲۶۸ ق/۱۸۴۸-۱۸۵۱ م) تلاش‌های زیادی برای کوتاه‌کردن دست روس‌ها از شیلات دریای مازندران انجام شد؛ از جمله این که حاجی، طی نامه‌ای به وزیر مختار روس، هرگونه واگذاری و اجاره شیلات از سوی حکام به اتباع روس بدون اجازه دولت ایران را باطل اعلام کرد. اقدام دیگر، اجازه‌دادن شیلات به خود ایرانیان بود. البته ایرانیان معمولاً بدون کمک روس‌ها قادر نبودند به شکل بهینه از این امتیاز استفاده کنند و به نفع دولت ایران بود که شیلات را به همان اتباع روس اجاره دهد؛ زیرا ایران برای بهره‌برداری از شیلات به کارگر و متخصص ماهی‌گیری و وسایل صید ماهی از روسیه نیاز داشت. کشتی و وسایل حمل و نقل نیز در اختیار اتباع روسی بود و قسمت عمده محصولات شیلات هم به شهرهای روسیه صادر می‌شد؛ بنابراین اگر شخصی ایرانی شیلات را در اجاره داشت، نمی‌توانست بدون جلب مساعدت و کمک روس‌ها، از شیلات بهره‌برداری مناسبی بکند (تیموری، ۱۳۳۲، ص ۲۹۰؛ ملت پرست، ۱۳۸۵، صص ۱۴-۱۵).

با قتل امیرکبیر، مجدداً جدال بر سر کسب امتیاز ماهی‌گیری در دریای مازندران میان روس‌ها و ایرانیان آغاز شد. میرزا حسین خان سپه‌سالار، امتیاز بهره‌برداری از شیلات

دریای مازندران را از آن خود کرد و آن را اجاره کرد. از آن جاکه درآمد ایران از شیلات چندان قابل توجه نبود و برای کسب درآمد بیشتر از این راه، به کمک روس‌ها نیاز بود، سپهسالار تصمیم گرفت شیلات را مستقیماً از ناصرالدین‌شاه اجاره کند و آن را یکجا به روس‌ها بدهد. سرانجام این مهم در ۱۹ جمادی‌الاول ۱۲۹۳ ق/ ۱۲ ژوئن ۱۸۷۶ م انجام شد و ماهی‌گیری در سواحل ایرانی دریای مازندران و همه رودخانه‌هایی که به دریای مازندران می‌ریخت و تمام سطوح بین رودخانه‌های آستارا و اترک، به تاجری روسی به نام استپان مارتله لیانازوف^۱ و بعدها به پسرش گئورگی^۲ واگذار شد (لیتن، ۱۳۶۷، ص ۱۱۶).

پس از مدتی، میان طرفین قرارداد اختلافاتی پیش آمد که سرانجام با وساطت سفارت روسیه حل و فصل شد و قرارداد جدیدی در سال ۱۲۹۶ ق/ ۱۸۷۹ م به امضا رسید که براساس آن، شیلات دریای مازندران از آستارا در ناحیه غربی دریا تا رود اترک در شرق به مدت پنج سال درازای پرداخت سالی پنجاه هزار تومان، واگذار شد. این امتیاز در سال‌های بعد حتی در عصر مشروطیت تمدید شد و بعد از مرگ لیانازوف به فرزندان او رسید. چون در هیچ‌یک از قراردادهای فوق، محدوده و وسعت صید، در آب‌های ساحل بخش جنوبی دریا تعیین نشده بود، همواره بین صیادان لیانازوف و صیادان بومی درگیری به وجود می‌آمد. این وضعیت تا سال ۱۳۱۸ ق/ ۱۹۰۰ م ادامه داشت. در ذی‌الحجه ۱۳۱۸/ ۱۹۰۱ م براساس پیمانی، وسعت عرض منطقه ساحلی صید و صیادی، تعیین شد و انحصاراً در اختیار کمپانی لیانازوف قرار گرفت که عبارت از منطقه امتداد یافته از دهانه رودخانه آستارا تا دهانه رودخانه گرگان بود. با وقوع انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ م روسیه، از آن جاکه فرزندان لیانازوف دیگر نتوانستند به تعهدات خود عمل کنند، در این سال ایران قرارداد شیلات را لغو کرد و امتیازنامه برای همیشه از دست خانواده لیانازوف خارج شد (سلیمانی، ۱۳۸۶، صص ۸۷-۸۸؛ ملت‌پرست، ۱۳۸۵، صص ۴۱-۴۲).

۶. اقدامات شرکت لیانازوف در استرآباد

در مدتی که این امتیاز در دست خانواده لیانازوف بود، شرکت لیانازوف فعالیت‌هایش را گسترش داد و در ۵۲ نقطه ساحلی، شعبه‌هایی را تأسیس کرد. شرکت، امکانات و تأسیسات گسترده‌ای همچون ساختارهای اداری، انبارها، واحدهای مسکونی برای سکونت کارکنان و مدیران، کارگاه‌هایی برای کشتی‌سازی و ساخت کشتی‌های مجهز، سردخانه‌هایی برای منجمد کردن ماهی، کارگاه‌هایی برای دود دادن و نم‌زدن ماهی، کارخانه‌های برق، بیمارستان‌ها، داروخانه‌ها، مدارس، حمام‌ها، و کلیساهایی در سواحل دریای مازندران ایجاد کرد. هم‌چنین این شرکت، به ایجاد راه و تعمیر مسیرهای ارتباطی

1. Stepan Marteleh Lianazov
2. Georgi

و حتی کشیدن خطوط تلفن اقدام کرد و حدود ۴ هزار نفر کارگر روسی و ایرانی را به استخدام درآورد (فرهمند، ۱۳۸۶، ص ۱۵۲؛ اشرف، ۱۳۵۹، ص ۶۷).

شرکت لیانازوف در جنوب شرق دریای مازندران که به سه ناحیه گمیش تپه (گمیشان کنونی)، آشوراده و بندر گز ختم می‌شد، فعالیت زیادی داشت. کارگران شرکت در منطقه استرآباد از بندر گز تا گمش تپه، ماهی‌گیری می‌کردند و سپس با قایق، ماهی‌های صیدشده را از طریق رودخانه قره‌سو به انبار تأسیسات لیانازوف منتقل می‌کردند. مرکز اصلی صید ماهی در این منطقه، روستای قره‌سو بود که ملاکیه هم نامیده می‌شد. شرکت در این‌جا، تأسیسات گوناگونی از جمله چند بنای بزرگ و مجهز ساخته بود و برای زندگی کارکنان شیلات دورتادور تأسیسات را اتاقک‌های چوبی اختصاص داده بود که دو ساختمان زیبا و اصلی آن باقی مانده‌است که در باغ مشجری قرار دارد (معطوفی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۲۱۴، ص ۲۱۵)؛ (رک: ضمائم).

شرکت با صید ماهی در قره‌سو، سود سرشاری به‌دست می‌آورد؛ به‌طوری‌که در سال ۱۳۳۲ق/۱۹۱۴م به‌میزان ۳۰۰ هزار پوط^۱ ماهی و بلا^۲ صید کرد و از این کار ۵۱۰ هزار روبل سود خالص به‌دست آورد (اشرف، ۱۳۵۹، ص ۶۷).

شرکت لیانازوف در منطقه فعالیت خود در ایالت استرآباد تأسیسات و بناهای زیادی ایجاد کرد. بنابر اسناد، در اوایل سال ۱۳۲۵ق/مارس ۱۹۰۷م، لیانازوف‌ها چند اتاق چوبی و یک انبار ماهی در بندر گز بنا کردند. هم‌چنین در آن‌جا پلی بر قسمتی از دریا ساختند و در کنار رود قره‌سو، ساختمان و یک قراول‌خانه احداث کردند (استادوخ، ۱۳۲۹ق/۱۹۱۱م گزارش شده‌است که آن‌ها برای کارگران ماهی‌گیری چند بنا از جمله بیست باب خانه، انبار و حمام و پل در قره‌سو ساخته بودند و پلی نیز بر روی دریا احداث کرده بودند و خیال داشتند بر روی این پل، انباری برای درست کردن ماهی و مکانی برای کارگران بسازند. آن‌ها تمام چوب موردنیاز برای ساخت این ابنیه را از روسیه آورده بودند (استادوخ، ۱۳۲۹ق/۱۹۱۱م). هم‌چنین در این سال، ساخت بیمارستانی را شروع کردند که مخارج آن سالانه ۴۵۰۰۰۰ منات برآورد شده بود (وکیل‌الدوله، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۲۴۴). این بیمارستان متفاوت از داروخانه و مریض‌خانه‌ای بود که در حدود ذی‌قعدة ۱۳۲۸ق/نوامبر ۱۹۱۰م معاون کارگزاری استرآباد از آن دیدن کرده بود (استادوخ، ۱۳۲۹ق/۱۹۱۱م گزارش داده‌است که اعضای کمپانی

وکیل‌الدوله در محرم ۱۳۲۹ق/ژانویه ۱۹۱۱م گزارش داده‌است که اعضای کمپانی لیانازوف در ملاکیه، منازل و دکاکین زیادی ساخته‌اند (وکیل‌الدوله، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۲۴۴) ظاهراً از سال ۱۳۳۵ق/۱۹۱۷م شرکت لیانازوف متوجه جنگل‌های استرآباد شد. در

۱. پوط یا پود واحد وزنی در روسیه است که معادل ۵/۵ من تبریز است (دهخدا، ۱۳۷، ج ۴، ص ۵۸۰۲).
۲. Vobla: از انواع ماهی‌های رودخانه‌ای و از گونه‌های ماهی سفید است.

شعبان/هی، این سال، سه نفر تحت عنوان مهندس روسی از طرف شرکت لیانازوف به حضور حاکم استرآباد رسیدند. چند روز بعد، این مهندسان به جنگل رفتند و شماره گذاری درختها را شروع کردند و اظهار داشتند که جنگل را اجاره کرده اند (استادوخ، GH1336-K36-P1-14).

در ماه رمضان/جولای، کنسولگری روسیه در استرآباد چند نفر روسی را که ظاهراً قصد داشتند در اطراف استرآباد گردش کنند به حاکم این شهر معرفی کرد و برای مساعدت با آنها تقاضا کرد؛ ولی بعداً معلوم شد که این اشخاص از اعضای شرکت لیانازوف بوده اند که برای بازدید از جنگلها به آن ناحیه رفته اند و برخی درختان را شماره گذاری کرده اند. آنها همچنین سی الی چهل کارگر با خود برده بودند و با آره و تبر، تعدادی از درختان را قطع کرده بودند (استادوخ، GH1335-K36-P10-12).

در حدود ذی الحجّه ۱۳۳۵ق/سپتامبر ۱۹۱۷، شیخ محمدباقر فاضل و چند نفر از اهالی استرآباد، مدعی مالکیت بر برخی از نقاط جنگلی استرآباد شدند و آن را به علی اکبرخان، منشی کنسولگری اجاره دادند و او نیز این اجاره را به شرکت لیانازوف انتقال داد (استادوخ، GH1336-K36-P1-5).

۷. واکنش دولت ایران و حکومت استرآباد به عملکرد شرکت لیانازوف در استرآباد

ساخت بنا و تأسیسات توسط کمپانی لیانازوف همواره با اعتراضاتی همراه بود و حکومت ایران و وزارت امور خارجه به دلیل ترس از تصرف اراضی منطقه استرآباد، با نگرانی به آن می نگریستند. به همین دلیل بود که وزارت خارجه به حکومت استرآباد امر کرد که با دقت، مواظب ساخت و ساز شرکت لیانازوف باشند و اگر برخلاف قراردادی که با دولت ایران منعقد کرده اند، ساخت و سازی صورت دادند، از آن ممانعت شود (استادوخ، GH1325-K21-P14-15).

در سال ۱۳۲۹ق/۱۹۱۱م به دنبال انتشار گزارش ساخت بناهای گوناگون در منطقه استرآباد توسط کمپانی، کارگزاری استرآباد به وزارت خارجه اطمینان داد که همه بناهای ساخته شده توسط لیانازوف در قره سو و خواجه نفس برای انجام کارهای ماهی گیری و صیادی است. کارگزاری معتقد بود از آنجاکه قراردادی میان دولت ایران و کمپانی به امضاء رسیده است، نباید از ابنیه سازی شرکت لیانازوف برای امور ماهی گیری در این منطقه ممانعت کرد؛ بلکه تمام حکام محلی باید هر مقدار که در توان دارند با آنها همراهی کنند (استادوخ، GH1329-K49-P1-111).

کشیدن خطوط تلفن توسط کمپانی، با حساسیت بیشتری دنبال شد. در سال ۱۳۲۹ق/۱۹۱۱م گزارش شد که شرکت لیانازوف تصمیم دارد از خواجه‌نفس به قره‌سو و از قره‌سو به بندر گز خط تلفن بکشد تا در مواقع لزوم با کنسول‌گری روس در شهر استرآباد در ارتباط باشد. شرکت با اذعان به اینکه در انزلی، رشت و آستارا تلفن دارد و از نبود تلفن در منطقه استرآباد، سالیانه مبالغی را متضرر می‌شود، از ایالت استرآباد خواست تا خط تلفن در بناهایش برقرار شود (استادوخ، ۲-۵-۱۳۲۹-۱۳۲۹-۱۳۲۹). چندی بعد، کنسول‌گری روس درخواست شرکت لیانازوف را از طریق کارگزاری استرآباد به حکومت استرآباد تکرار کرد و کشیدن سیم تلفن از خواجه‌نفس به قره‌سو و از آن‌جا به بندر گز را خواستار شد (استادوخ، ۱۰-۵-۱۳۲۹-۱۳۲۹-۱۳۲۹).

در واکنش به امتداد خطوط تلفن توسط کمپانی، اگرچه حکومت محلی استرآباد به دفاع از اقدام آن‌ها برنخاست و وزارت خارجه ایران هم صریحاً پاسخ منفی نداد، ولی پاسخ مثبت و همراه با موافقت نیز به اقدام لیانازوف داده نشد. کارگزاری استرآباد، وزارت تلگراف، و وزارت امور خارجه هرچند که می‌دانستند در امتیازنامه روس‌ها حق کشیدن سیم تلفن قید نشده است، ولی در واکنش به درخواست روس‌ها و کمپانی مذکور، ظاهراً از انجام اقدامی لازم و فوری، عاجز و ناتوان بودند و به دلیل این ناتوانی و بلا تکلیفی، سیاست دفع‌الوقت را در پیش گرفتند و اجرایی شدن درخواست کمپانی را به «اجازه اولیای دولت» منوط دانستند (استادوخ، ۲-۵-۱۳۲۹-۱۳۲۹-۱۳۲۹؛ استادوخ، ۱۰-۵-۱۳۲۹-۱۳۲۹-۱۳۲۹).

در نامه مورخه ۳ جمادی‌الاول ۱۳۲۹ق/۲ می ۱۹۱۱م وزارت خارجه به وزارت فواید عامه، آمده است: «از مسئله اقدامات لیانازوف‌ها - مستأجرین شیلات بحر خزر - و اینکه خیال دارند از واتکه^۱ و محل صید ملاکله [ملاکیه] به سایر واتکه‌های خود در سواحل بندر جز و استرآباد سیم تلفن امتداد دهند، خوب اطلاع دارند. در امتیازنامه لیانازوف‌ها به هیچ وجه، حق کشیدن سیم تلفن به آن‌ها داده نشده [است] و به اجازه اولیای دولت علیه بایستی به این امر اقدام کنند. از قرار راپرتی که از کارگزار خارجه استرآباد رسیده [...] لیانازوف‌ها از حکومت استرآباد اجازه امتداد سیم تلفن را بین واتکه‌های خود خواسته‌اند، تصویب یا عدم تصویب این امر بسته به نظریات دقیقه امور است» (استادوخ، ۱۹-۵-۱۳۲۹-۱۳۲۹-۱۳۲۹).

همان‌گونه که گفته شد از سال ۱۳۳۵ق/۱۹۱۷م شرکت لیانازوف، متوجه جنگل‌های استرآباد شد و ضمن شماره‌گذاری برخی درختان، تعدادی را هم قطع کرد. از طرف دیگر، گروهی از اهالی استرآباد، برخی نقاط جنگلی را به منشی کنسول‌گری روس اجاره دادند و او نیز آن را به شرکت لیانازوف منتقل کرد. چنین مداخله‌ها و معامله‌هایی سبب شد که

۱. احتمالاً منظور خانه‌های چوبی است.

کارگزاری استرآباد مذاکره با کنسول‌گری روسیه را شروع کند و اتباع روسیه و اعضای شرکت لیانازوف را از معامله و دخالت در جنگل‌های استرآباد اعم از دولتی یا اربابی منع کند (استادوخ، 4-GH1336-K36-P1).

۸. تأثیر اقدامات لیانازوف در منطقه استرآباد

اخذ امتیاز شیلات از دولت ایران و حضور شرکت لیانازوف در استرآباد، باعث شد که برخی از اهالی این منطقه به‌ویژه ترکمن‌ها که از راه صید ماهی روزگار می‌گذراندند و خوراک خود را از همین ماهی‌ها تهیه می‌کردند با مشکلات زیادی روبه‌رو شوند؛ زیرا آن‌ها از صید تعدادی از انواع ماهیان که در قرارداد کمپانی ذکر شده بود، محروم شده بودند و این امر، به زندگی آن‌ها بسیار آسیب می‌رساند. پیش از حضور کمپانی لیانازوف نیز ترکمن‌ها به دلیل واگذاری امتیازات مختلف به اتباع روسی آسیب می‌دیدند. ابوت، در گزارش‌های خود در این رابطه می‌نویسد: «خلیج استرآباد [...] امکان صید سگ‌ماهی دارد که در گذشته مدت‌ها عمدتاً در اختیار ترکمن‌ها بوده است. ولی اکنون چنین به‌نظر می‌رسد، درازای سالانه شش صد تومان، به برخی تبعه‌های روسیه داده شده است. من نمی‌توانم بگویم ارزش این صید چقدر ممکن است باشد؛ زیرا کار با روشی قاعده‌مند انجام نمی‌گیرد و ترکمن‌ها هیچ حساب و کتابی از محصول بر نمی‌دارند» (ابوت، ۱۳۹۶، ص ۱۰۷).

هم‌چنین تراکم و شرکت لیانازوف معمولاً بر سر صید و مسائلی مثل قیمت ماهی به توافق نمی‌رسیدند؛ از این رو دائماً با یکدیگر تنش داشتند و اختلاف و دشمنی زیادی بین آن‌ها ایجاد شده بود (استادوخ، 12-GH1329-K49-P1).

از سوی دیگر، شرکت لیانازوف تعدی و ظلم زیادی بر ماهی‌گیران ایرانی روا می‌داشت. صیادان ترکمن بندر گز و گمش‌تپه، معمولاً ماهی زیادی صید می‌کردند و برحسب قرار، برای فروش به کمپانی لیانازوف می‌بردند؛ ولی گماشتگان لیانازوف، فقط مقدار کمی از آن ماهی را قبول می‌کردند و از قبول باقی‌مانده آن خودداری می‌کردند. از آن‌جاکه این صیادان به دلیل قرارداد منعقد نمی‌توانستند ماهی را به غیر از این کمپانی بفروشند، خسارت زیادی متحمل می‌شدند (استادوخ، 26-GH1329-K49-P1).

هم‌چنین رئیس اداره لیانازوف در قره‌سو بر رعایای کُردم‌حله و سایر قراء کنار قره‌سو ظلم زیادی روا می‌داشت. او به دلیل صید ماهی با آن‌ها بدرفتاری زیادی می‌کرد و از ساختن بناهایی که اهالی این منطقه برای رفع احتیاج خود در نظر داشتند در سرزمین خودشان بسازند، ممانعت به عمل می‌آورد. در نامه سرحداری بندر گز به تاریخ ۱۰ ربیع‌الثانی ۱۳۲۹/۱۰ آوریل ۱۹۱۱، در این رابطه آمده است: «چند روز قبل به‌واسطه ساختن

بنائی که کردمحلها خیال داشته‌اند، نزدیک بود مابین ایشان [لیانازوف] و رعایا زدوخوردی واقع بشود. الحق فوق‌العاده به رعایا صدمه وارد می‌آوردند. نه حکومت استرآباد و نه کارگزاری جلوگیری از حرکات قانون‌شکنانه ایشان نمی‌نمایند. واقعاً این شخص، خود را مالک بالاستقلال این حدود و مخصوصاً حکمران کلیه محله‌ها [می‌داند] خاصه اهالی گمش‌تپه و خواجه‌نفس را مطیع و منقاد خود کرده، فرمانروایی می‌نماید. سهل است برای پیشرفت مقاصد خود یک لتکا که دارای یک عرابه توپ و چندین سالدات آبه‌ریاست گودراشوف‌نام، صاحب‌منصب نظامی روسی می‌باشد، از آشوراده آورده و متجاوز از یازده نفر رعایای روس که از اهل قفقاز می‌باشند اجیر نموده و به ایشان اسلحه داده [...] طوری به رعایای این حدود و تراکمه سخت گرفته که از برای خوراک خودشان ممکن نیست بتوانند ماهی تحصیل نمایند» (استادوخ، GH1329-K49-P1-36).

بنابر شرحی که گذشت، درگیری این دو گروه، امری کاملاً طبیعی و اجتناب‌ناپذیر بود. در اسناد، گزارش‌های متعددی از درگیری دو طرف وجود دارد که گاهی به کشته‌شدن افراد طرفین منجر می‌شده‌است.

در سال ۱۳۲۴ق/۱۹۰۶م یکی از ترکمن‌های جعفربای به‌نام حاجی قلی با شلیک گلوله توپ یکی از کشتی‌های کوچک جنگی روس کشته شد. ترکمن‌ها نیز در سال بعد و در موقع صید شبانه، نزدیک دستگاه ماهی‌گیری لیانازوف آمده و مباشر شیلات لیانازوف به‌نام «یکور ایوانف» را به قتل رساندند (استادوخ، GH1329-K49-P1-12؛ استادوخ، GH1325-K21-P14-40) کنسول روس در استرآباد و سفارت روسیه طی نامه‌های مختلفی از حکومت استرآباد برای دستگیری قاتلین و اخذ خون‌بها درخواست کردند؛ ولی حکومت استرآباد به‌دلیل پرهیز از درگیری با ترکمن‌ها و به‌بهانه انتظار برای فرستادن حاکمی مقتدر به استرآباد، اقدامی انجام نمی‌داد و به دفع‌الوقت می‌گذراند. در همین زمان، مجدداً ترکمن‌ها در خواجه‌نفس به تأسیسات لیانازوف حمله کردند و مقداری اسباب و یک رأس اسب را از آن‌ها غارت کردند (استادوخ، GH1325-K21-P14-19).

ازسوی دیگر، ملاحظه می‌شود که فشار شرکت شیلات و لیانازوف بر اهالی استرآباد کاهش نیافت. آن‌ها گاهی به بهانه‌های واهی و بی‌اساس اهالی استرآباد و ترکمن‌ها را دستگیر می‌کردند و از آن‌ها پول دریافت می‌کردند. در سال ۱۳۲۵ق/۱۹۰۷م، لیانازوف پس از آنکه چند تور ماهی‌گیری در دریای مازندران مفقود شد، چند نفر از ماهی‌گیران گمیش‌تپه را به‌اتهام دزدی دستگیر کرد؛ ولی هرچه تلاش کرد نتوانست این اتهام را ثابت کند. تا اینکه بالاخره شخصی به‌نام آتاحاجی را که از طرف خود لیانازوف رئیس ماهی‌گیران بود گرفت و مبلغ سه‌هزار منات به‌اسم قیمت تورها از او مطالبه و دریافت کرد (کمام، ۲/۱۳۳۳/۳/۱/۵؛ ۲/۱۳۳۳/۳/۱/۱۰).

۱. قایق موتوری
۲. سالدات: سرباز [روسی]

در همین سال تعدادی ترکمن در مرداب بندر گز به صید ماهی مشغول بودند که شرکت لیانازوف برای جلوگیری از فعالیت آن‌ها، موضوع را به دریابگی آشوراده اطلاع داد و سپس با کشتی‌های دولتی خود به ترکمن‌ها نزدیک شد. میان آن‌ها درگیری رخ داد و یکی دو نفر هم از طرفین کشته و مجروح شدند و نهایتاً ترکمن‌ها فرار کردند (استادوخ، 1429-2014-P14-17).

همچنین در همین سال، درگیری دیگری میان ترکمن‌های خواجه‌نفس و گمش‌تپه و شرکت لیانازوف اتفاق افتاد. ماجرا از این قرار بود که شرکت لیانازوف متوجه شد که ترکمن‌ها نوعی ماهی صید کرده‌اند که در قرارداد به آن اشاره نشده‌است. ظاهراً این ماهی از نوع ماهیان فلس‌دار و حلال بود که شرکت اولیتی برای صید آن نداشت. در قرارداد، اولویت شرکت لیانازوف صیدکردن ماهیانی بود که فلس نداشتند و از نظر اسلام حرام به‌شمار می‌آمدند. شرکت، پس از اطلاع از صید این نوع ماهی، فوراً گرفتن این نوع ماهی را برای ترکمن‌ها ممنوع کرد و همین امر موجب واکنش ترکمن‌ها شد. آن‌ها عنوان کردند که چون دربین همه ماهیانی که لیانازوف مجاز به صید آن است، این نوع ماهی ذکر نشده‌است، پس مستأجران شیلات حق نداشته‌اند آن را صید کنند؛ بنابراین از قانون ممنوعیت صید این نوع ماهی امتناع کردند. شرکت لیانازوف نیز به سخت‌گیری‌های جدی‌تری دست زد و قایق‌های ترکمن‌ها را بازرسی کرد؛ ولی ترکمن‌ها مانع از این امر شدند و به دنبال آن، گماشتگان شرکت، قایق‌های ماهی‌گیری آن‌ها را به‌آتش کشیدند. ترکمن‌ها نیز به‌تلافی برآمده‌اند و «دامی [را] که از طرف لیانازوف انداخته بودند، دزدیده یا ضایع نمودند» (ساکما، 240-1429).

شرکت لیانازوف، نبود امنیت را بهانه قرار داد و به‌دلیل ناتوانی در تأمین امنیت خود یا به‌قصد تهدید دولت ایران، تصمیم داشت امتیاز شیلات را به دولت روسیه واگذار کند؛ بنابراین سفارت ایران در پترزبورگ در صفر 1328 ق/ فوریه 1910 م از وزارت امور خارجه خواست که به شکایت شرکت لیانازوف از ترکمن‌ها رسیدگی کند و اقدامات لازم در این زمینه را انجام دهد (استادوخ، 1429-P1-74). هرچند که سفیر ایران توانست سآربکف^۱ -وکیل اداره لیانازوف- را از این کار منصرف کند، ولی این ادعا، بار دیگر در سال بعد مطرح شد. در این سال، سفیر ایران در پترزبورگ به وزارت خارجه اطلاع داد که دولت روسیه تصمیم گرفته‌است شیلات منطقه استرآباد را از لیانازوف اجاره کند؛ که دراصل، هدفشان این بود که به این بهانه به ایالت استرآباد راه یابند و خانوارهای روسی را به این منطقه کوچ دهند (استادوخ، 1429-P1-52).

کتاب گفته‌سفر، «رئیس دیارتمان آسیای وسطی» به تحریک مینورسکی^۲ -کاردار سابق

1. Saarbekov

۲. Minorsky ولادیمیر مینورسکی
ایران‌شناس و خاورشناس روس که در این
زمان مأموریتی در شمال غربی ایران برای
تجدید مرزهای ترک و ایران انجام داد. او
از 1915-1917 به‌عنوان کاردار در نمایندگی
روسیه در تهران خدمت کرد.
Bosworth, C. E. (2004-07-20).
"MINORSKY, Vladimir Fedorovich
(1877-1966), outstanding Russian
scholar of Persian history, historical
geography, literature and culture".
Published: July 20, 2004.

روسیه در تهران که در ایران بود- بر انجام این کار بسیار مُصر بود و تعویق در این کار را جایز نمی‌دانست. هرچند که نماینده شرکت لیانازوف در جواب روس‌ها، واگذاری شیلات به دولت روسیه را خیانت در حق ایران دانست، ولی رئیس دپارتمان بر انجام آن تأکید کرد و جواب دولت ایران را به دولت روسیه واگذار کرد. نماینده شرکت لیانازوف هم به‌ناچار شرایط واگذاری شیلات را «دویست و پنجاههزار منات پول اِبنیه و سالی یک‌صد و پنجاههزار منات عایدات» تعیین کرد؛ ولی ظاهراً به‌دلیل اشتغالات مینورسکی -که در آذربایجان به‌سر می‌برد- کار متوقف شد. سفیر ایران نیز از این فرصت استفاده کرد و به وزارت امور خارجه ایران هشدار داد که دولت ایران باید وخامت اوضاع را در نظر بگیرد و سریعاً اقدامات لازم را در این زمینه انجام دهد: «به‌عقیده قاصر فدوی، اقدامی که فعلاً باید کرد این است که از طرف وزارت خارجه، به سفارت روس کتباً پروتست^۱ شود و به فدوی هم اجازه فرمایند به اداره لیانازوف‌ها رسماً اطلاع بدهد که دولت ایران به‌هیچ‌وجه من‌الوجه به انتقال قسمتی یا تمامی امتیاز لیانازوف‌ها به دیگری رضایت نخواهد داد و هرگاه لیانازوف‌ها بخواهند قسمتی از حقوق خود را به دیگری واگذار کنند، دولت ایران حاضر است که با لیانازوف‌ها قرارداد مجددی منعقد داشته خودش کار را اداره کند» (استادوخ، GH1329-K49-P1-52.2؛ استادوخ، GH1329-K49-P1-52.1). به‌هر حال این امتیاز به دولت روسیه واگذار نشد و علت آن، احتمالاً مخالفت برخی از مقامات روسی همچون وزیرمختار روس مقیم تهران و جمعی از اعضای وزارت خارجه روسیه بود (استادوخ، GH1329-K49-P1-52.2).

حملات ترکمن‌ها و ادعای نبود امنیت، بهانه به‌دست شرکت لیانازوف می‌داد تا برای خود، تفنگ و فشنگ تهیه کنند. در یک مورد، آن‌ها فشنگ مورداحتیاج خود را از نصرت‌الله‌خان امیراعظم، حاکم استرآباد، تهیه کردند که این امر باعث نگرانی وزارت امور خارجه شد. این وزارت‌خانه در تاریخ ۸ محرم ۱۳۲۹ق/۹ ژانویه ۱۹۱۱م در نامه‌ای به وزارت داخله اعلام کرد که باید هرچه‌زودتر، امنیت و نظم در آن منطقه برقرار شود تا بهانه لیانازوف‌ها رفع شود و سپس تفنگ‌ها و فشنگ‌ها از آن‌ها پس گرفته شود (استادوخ، GH1329-K49-P1-6؛ استادوخ، GH1329-K49-P1-6).

تعدی و ظلم شرکت لیانازوف بر اهالی استرآباد همچنان ادامه یافت. اهالی گمش‌تپه، در شکوائیه‌ای در ۷ صفر ۱۳۲۹ق/۷ فوریه ۱۹۱۱م به مجلس از ادامه فشارهای لیانازوف بر اهالی خبر دادند: «... فقراء گمش‌تپه و خواجه‌نفس عرض اوقات‌گذاری می‌دارند. این وقت که اوایل ماه صفرالخیر و اواسط دلو است، موسم ماهی‌گیری شد. بعضی تعدیات سابقه لیانازوف مُبرَز می‌شود؛ اولاً این‌که برای خوردن فقرای مذکور اجازه نمی‌دهند؛ بلکه "در دست شخصی یک عده ماهی بیابیم، ده تومان جریمه می‌گیریم"، گفته، منادی کرد؛ ثانیاً

این که لیانازوف ده عدد ماهی را به یک قران می‌خرد، مایان^۱ فقراء به این آب‌وخاک باشیم برای خوردن به چهار ضعف^۲ این قیمت مثلاً ابداً نمی‌دهد. البته این جور حرکت خلاف قانون بوده، از این زیاده ستم‌ها هم دارد [...]» (کمام، ۲/۱۳۳۳/۳/۱/۱۰؛ اسناد استرآباد و دشت گرگان در دوره مشروطیت، ۱۳۹۰، سند ۶۰).

۹. نتیجه

شرکت لیانازوف پس از کسب امتیاز شیلات از دولت ایران، فعالیت‌هایش را در منطقه استرآباد شروع کرد. آن‌ها در این ناحیه، ضمن ماهی‌گیری، تأسیسات و بناهای زیادی ایجاد کردند. خانه، انبار و حمام برای کارگران ماهی‌گیری و یک پل و بیمارستان از جمله این بناها بود. آن‌ها هم‌چنین تصمیم داشتند خطوط تلفن بکشند تا در مواقع لزوم با کنسول‌گری روس در ارتباط باشند. دولت ایران در مقابل این اقدامات با احتیاط می‌نگریست و به دلیل ترس از تصرف اراضی منطقه استرآباد، همواره به حکومت استرآباد دستور می‌داد که از ساخت‌وسازهای غیرقانونی شرکت لیانازوف ممانعت کند.

فعالیت شرکت در بخش شیلات و محدودیت‌هایی که در صید ماهی برای دیگران به وجود آورد باعث مشکلات فراوانی برای اهالی منطقه به‌ویژه ترکمن‌ها شد و به زندگی آن‌ها بسیار آسیب رساند. ظلم و تعدیات شرکت لیانازوف به همین امر خلاصه نشد و آن‌ها بدرفتاری‌های زیادی در قبال اهالی استرآباد داشتند و صیادان به دلیل اینکه نمی‌توانستند ماهی‌های خود را به‌غیر از کمپانی لیانازوف بفروشند، متحمل خسارات زیادی می‌شدند. چنین رفتارهایی باعث واکنش اهالی محل و ترکمن‌ها در برابر کمپانی مزبور می‌شد؛ این واکنش‌ها گاهی با کشته‌شدن افراد دو طرف همراه بود و باعث ناامنی در منطقه می‌شد و مشکلات را دوچندان می‌کرد.

این رفتارها و اقدامات نشان می‌دهد که این امتیاز واگذار شده در دوره قاجار به خانواده‌ای روسی نیز همچون دیگر امتیازات و معاهدات، در واقع مسیری برای تحکیم فعالیت‌های استعماری بیگانگان در ایران محسوب می‌شد و همچون دیگر اقدامات آن‌ها، زمینه‌های بسط و گسترش نفوذ و استعمارگری آن‌ها را در ایران فراهم می‌کرد.

نکته مهم دیگر اینکه دولت مرکزی با وجود اطلاع و آگاهی کامل از اقدامات نادرست و گاه ظالمانه لیانازوف با اهالی منطقه، به باقی ماندن امتیاز در دست آن‌ها بیشتر تمایل داشت و تمام تلاش خود را برای جلوگیری از واگذاری امتیاز به دولت روسیه انجام می‌داد. این امر نشان‌دهنده اضطراب و نگرانی دولت مرکزی از خطر بیشتری بود که از سوی دولت روسیه برای این مناطق وجود داشت. این شرایط تنها با مشکلات شرکت

۱. مایان: (ضمیر) جمع ما؛ ماها
۲. چهار ضعف: چهار برابر

لیانازوف در جریان جنگ اول بین‌الملل و ناتوانی آن‌ها در نگهداری شرکت و انجام تعهداتشان به پایان رسید و مسائل و گرفتاری‌های آنان در استرآباد به‌ویژه درگیری‌هایشان با اهالی در پایان یافتن این کار نقش مؤثری نداشت.

ضمائم

نام	کالاهای صادر شده	کالاهای وارد شده
مکنزی	پنبه، میوه خشک، روناس، ماهی شور، طلق، خاویار	آهن، پنبه، پارچه‌های پنبه‌ای و کتان، صندوق‌های چوبی حاوی کارد و چنگال و اشیای شیشه‌ای، سماور، گوگرد، شال کشمیر، پارچه نخی وزین، اسباب‌خانه
ملگوف	چوب گردو، روغن کنجد	صابون، آهن، ظروف مسی، چینی، قلیان، فنجان، قوطی‌های چدنی، دیگ برای ترکمن‌ها
میرزاابراهیم	چوب گردو	پنبه، قماش، صندوق بار، خشک‌بار
عیسوی	برنج، پنبه	-
گزارش کارکنان وزارت جنگ انگلستان مستقر در هندوستان	پنبه و چوب گردو، الوار و روغن کنجد ^۱	آهن، مس، ظروف چینی، سماور (چای‌جوش)، کالاهای آهنی، شمع، قند، نفت، نمک، پارچه، شیشه، صندوق‌های نقاشی‌شده و مقدار ناچیزی چایی

جدول ۱

صادرات و واردات استرآباد در دوره
قاجار

(مکنزی، ۱۳۵۹، ص ۱۵۹، ص ۱۶۶، ص ۱۸۸؛ ملگوف، ۱۳۷۶، صص ۱۵۴-۱۵۵؛
میرزاابراهیم، ۲۵۳۵، ص ۴۸، ص ۴۹؛ عیسوی، ۱۳۶۲، ص ۲۸۲، ص ۲۸۳؛ کارکنان وزارت
جنگ انگلستان مستقر در هندوستان، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۶۵).

ردیف	نام شرکت	زمینه فعالیت
۱	تومانیانس	صادرات و واردات (صدور خشک‌بار، پنبه و ابریشم به روسیه و واردکردن آهن‌آلات)
۲	لازار پولیاکف	بیمه حمل‌ونقل
۳	پروونیک	واردات (واردکننده کالاهای لاستیکی و گالش)
۴	کوسیس و توفیلاکتوس ^۲	صادرات و واردات و برش و حمل چوب‌های جنگل‌ها
۵	وین اشتراک	صادرات و واردات (صدور گندم و جو به روسیه و واردکردن نفت، فلزات، لوازم خانگی)

۱. طلق: دارویی گیاهی برای مداوی سوختگی؛
نوعی پنبه وحشی (معطوفی، ۱۳۹۴، ص ۱۶۵).
۲. الوار و روغن کنجد، با کشتی به بندرهای
مختلف دریای مازندران و آستاراخان حمل می‌شد
و از این منطقه به ولنگای علیا ارسال می‌شد.
بنابر این گزارش، چوب گردو از مرغوبیت کافی
برخوردار نبود و دچار کرم‌خوردگی می‌شد. روغن
کنجد نیز در روسیه چندان خواستاری نداشت و از
استرآباد فقط به آستاراخان ارسال می‌شد.
۳. امتیاز چوب‌آلات جنگل‌های شمال با برادران
کوسیس، یکی از مهم‌ترین قراردادهای بود. برادران
نامبرده یونانی‌تبار و شهروند دولت روسیه بودند
که عمده تجارت چوب باروسیه و یا حتی ترانزیت
چوب از روسیه به اروپا، در اختیار آن‌ها بود. این
سه نفر در ایران علاوه بر تجارت چوب، در دیگر
زمینه‌ها از جمله زیتون (کشت و تجارت) هم
فعالیت داشتند. بزرگ‌ترین ایشان در آدسا بود و
دو برادر دیگر یعنی کوسیس و توفیلاکتوس در
باکو می‌زیستند و شعبات فرعی شرکت در باکو و
بارفروش (بابل) را اداره می‌کردند (حسنی، ۱۳۸۷،
ص ۱۲۳).

جدول ۲

شرکت‌های تجاری روسی فعال در
استرآباد و فعالیت آن‌ها (معطوفی،
۱۳۹۴، صص ۱۵۰-۱۵۱؛ حسنی،
۱۳۸۷)

تصویر ۱

روستای قره‌سو واقع در ۵ کیلومتری جنوب بندر ترکمن. نمای شمالی یکی از بازمانده‌های شیلات دوران قاجار که عمارت اصلی و دفتری تشکیلات صید ماهی لیانازوف‌ها بوده‌است (معطوفی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۲۱۷).

تصویر ۲

نمای جنوبی بنای شیلات لیانازوف (معطوفی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۲۱۷).

منبع

اسناد

اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران (استادوخ):

;GH1322-K25-P4-11	;GH1322-K25-P4-38	;GH1322-K25-P4-41
;GH1322-K25-P4-66	;GH1322-K25-P4-75	;GH1323-K13-P8-7
;GH1325-K21-P14-15	;GH1325-K21-P14-17	;GH1325-K21-P14-19
;GH1325-K21-P14-40	;GH1329-K49-P1-4	;GH1329-K49-P1-6
;GH1329-K49-P1-12	;GH1329-K49-P1-26	;GH1329-K49-P1-36
;GH1329-K49-P1-52	;GH1329-K49-P1-52.1	;GH1329-K49-P1-52.2
;GH1329-K49-P1-74	;GH1329-K49-P1-111	;GH1329-K49-P5-2
;GH1329-K49-P5-10	;GH1329-K49-P5-19	;GH1332-K51-P94-8
;GH1335-K36-P10-12	;GH1336-K36-P1-4	;GH1336-K36-P1-5
GH1336-K36-P1-14		

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما): شناسه سند: ۲۴۰/۱۴۲۲۹.

کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام): شناسه سند: ۲/۱۳۳۳/۳/۱/۱۰؛ ۲/۱۳۳۳/۳/۱/۵.

کتاب

آندری یوا، النا. (۱۳۸۸). *روسیه و ایران در بازی بزرگ (سفرنامه‌ها و شرق‌گرایی)*. (الهه کولائی و محمد کاظم شجاعی، مترجمان). تهران: دانشگاه تهران.

ابوت، کیث ادوارد. (۱۳۹۶). *شهرها و تجارت ایران در دوره قاجار: گزارش کنسول ابوت از اقتصاد و جامعه ایران*. (سید عبدالحسین رئیس‌السادات، مترجم). تهران: امیرکبیر.

استرآبادنامه. (۲۵۳۶). (مسیح ذبیحی، کوشش گر). تهران: فرهنگ ایران زمین.

اسناد استرآباد و دشت گرگان در دوره مشروطیت. (۱۳۹۰). (مصطفی نوری و اشرف سرایلو، کوشش گران). تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

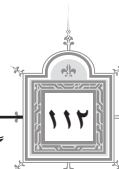
اشرف، احمد. (۱۳۵۹). *موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران: دوره قاجاریه*. تهران: زمینه.

انتنر، مروین ل. (۱۳۶۹). *روابط بازرگانی روس و ایران ۱۸۲۸-۱۹۱۴*. (احمد توکلی، مترجم). تهران: مجموعه انتشارات ادبی و تاریخی موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.

بروگش، هینریش. (۱۳۶۷). *سفری به دربار سلطان صاحب‌قران*. (ج ۲). (مهندس کردبچه، مترجم). بی‌جا: اطلاعات.

بوهلر، الکساندر. (بی‌تا). *سفرنامه و جغرافیای گیلان و مازندران*. (محمد تقی پوراحمد جکتاجی، کوشش گر). لاهیجان: گیل.

توچیلو، سمیه. (۱۳۹۴). *حیات اقتصادی ایرانیان در دوره مشروطه*. تهران: هرمس.

- تیموری، ابراهیم. (۱۳۳۲). *عصر بی خبری یا تاریخ امتیازات در ایران*. تهران: اقبال.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). *لغت نامه دهخدا*. (ج ۴). تهران: دانشگاه تهران.
- راینو، یاسنت لویی. (۱۳۶۵). *مازندران و استرآباد*. (چ ۳). (غلامعلی وحید مازندرانی، مترجم). بی جا: علمی و فرهنگی.
- رجایی، رحمت الله. (۱۳۹۸). *استعمار در دیار سبز: روس‌ها و انگلیس‌ها در استرآباد*. تهران: سوره مهر.
- زینویف، ایوان الکسیویچ. (۱۳۶۲). *انقلاب مشروطیت ایران: نظرات یک دیپلمات روس (حوادث ایران در سال‌های ۱۹۰۵ تا ۱۹۱۱)*. (ابوالقاسم اعتصامی، مترجم). بی جا: اقبال.
- سه سفرنامه: هرات، مرو، مشهد. (۱۳۴۷). (قدرت الله روشنی (زعفران‌لو)، کوشش گر). تهران: دانشگاه تهران
- صفایی، ابراهیم. (۱۳۵۲). *مرزهای نآرام*. تهران: اداره کل نگارش وزارت فرهنگ و هنر.
- عیسوی، چارلز. (۱۳۶۲). *تاریخ اقتصادی ایران*. (یعقوب آژند، مترجم). تهران: گستره.
- فلور، ویلم. (۱۳۹۳). *صنایع کهن در دوره قاجار (۱۹۲۵-۱۸۰۰)*. (علی رضا بهارلو، مترجم). تهران: پیکره.
- کارکنان وزارت جنگ انگلستان مستقر در هندوستان. (۱۳۸۰). *فرهنگ جغرافیایی ایران (خراسان)*. (ج ۱). (کاظم خادمیان، مترجم). مشهد: آستان قدس رضوی.
- کرزن، جرج ناتانیل. (۱۳۴۹). *ایران و قضیه ایران*. (غلامعلی وحید مازندرانی، مترجم). تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- گروته، هوگو. (۱۳۶۹). *سفرنامه گروته*. (مجید جلیل‌وند، مترجم). تهران: نشر مرکز.
- لینن، ویلهلم. (۱۳۶۷). *ایران از نفوذ مسالمت‌آمیز تا تحت‌الحماگی*. (مریم میراحمدی، مترجم). تهران: معین.
- مارکام، کلمنت. (۱۳۶۴). *تاریخ ایران در دوره قاجار*. (رحیم فرزانه، مترجم). بی جا: فرهنگ ایران.
- مستوفی، عبدالله. (۱۳۸۴). *شرح زندگانی من*. (ج ۲). (چ ۵). تهران: زوار.
- معطوفی، اسدالله. (۱۳۸۴). *انقلاب مشروطه در استرآباد*. (ج ۱). تهران: حروفیه.
- معطوفی، اسدالله. (۱۳۹۴). *تاریخ و پیشینه اجتماعی شهرستان بندرگز (بلوک انزان)*. (ج ۱). گرگان: نوروزی
- مکنزی، چارلز فرانسیس. (۱۳۵۹). *سفرنامه شمال*. (منصوره اتحادیه، مترجم). تهران: گستره.
- ملت پرست، عبدالله. (۱۳۸۵). *تاریخچه و فعالیت صید و صیادی شیلات در شمال کشور*. تهران: مؤسسه تحقیقات علوم شیلاتی کشور.
- ملگونف، گریگوری. (۱۳۷۶). *کرانه‌های جنوبی دریای خزر*. (امیر هوشنگ امینی، مترجم). تهران: کتاب‌سرا
- میرزا ابراهیم. (۲۵۳۵). *سفرنامه استرآباد و مازندران و گیلان*. (مسعود گلزاری، کوشش گر). بی جا: بنیاد فرهنگ ایران.
- میرزاسراج‌الدین بن حاجی میرزا عبدالرئوف. (۱۳۶۹). *سفرنامه تحف بخارا*. تهران: بوعلی.
- وکیل الدوله، حسین قلی مقصدولو. (۱۳۶۳). *مخابرات استرآباد؛ گزارش‌های حسین قلی مقصدولو وکیل الدوله*. (ج ۱). (ایرج افشار و محمدرسول دریاگشت، کوشش گران). تهران: تاریخ ایران.

مقاله

- پرتو، افشین. (۱۳۸۴). «لیانازوف‌ها و شیلات دریای خزر». ماهنامه *ره‌آورد گیل*، شماره ۴، ص ۱.
- حسنی، سیدرحمان. (۱۳۸۷). «جایگاه برادران کوسیسی و تنوفیلاکتوس در تجارت چوب میان ایران و روسیه در عصر قاجار، با تکیه بر اسناد آرشیوی (۱۳۰۱-۱۳۲۵/ق ۱۸۸۳-۱۹۰۸م)». *گنجینه اسناد*، شماره ۷۲، صص ۲۱ تا ۳۴.
- حسنی، سیدرحمان. (۱۳۹۲). «پژوهشی در "جایگاه شیلات شمال در مناسبات ایران و روسیه" با تکیه بر اسناد آرشیوی (۱۸۲۸-۱۹۵۳م)». *تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء*، شماره ۱۷ (پیاپی ۱۰۷)، صص ۶۹ تا ۹۷.
- سلیمانی، کریم. (۱۳۸۶). «نگاهی به عصر مشروطیت از منظر اسناد «قراردادها»». *گنجینه اسناد*، شماره ۶۶، صص ۸۳-۹۱.
- فرهمنده، جلال. (۱۳۸۶). «سلطان خاویار ایران». *تاریخ معاصر ایران*، شماره ۴۱، صص ۱۵۵-۲۲۸.
- قنبری مله، زهرا؛ عربیون، مریم. (۱۴۰۲). «بررسی اوضاع اقتصادی و اجتماعی استرآباد در عصر قاجار تا سال ۱۳۲۴ه.ق». *تاریخ‌های محلی ایران*، شماره دوم (پیاپی ۲۲)، صص ۱۰۹ تا ۱۲۲.
- گوهری راد، احسان؛ عزیزی، میترا. (۱۳۹۲). «واکوی وضعیت تجارت و دادوستد در استرآباد دوره قاجار». *پژوهش‌نامه تاریخ*، شماره ۳۰، صص ۱۵۹ تا ۱۸۶.
- ملک‌محمدی بیدهندی، حنانه و دیگران. (۱۴۰۱). «تأثیر معماری خانه‌های چوبی روسیه بر خانه‌های چوبی گمیشان». *نشریه علمی باغ نظر*، شماره ۱۰۶، صص ۱۹ تا ۳۲.
- همتی سالکده، سهیلا. (۱۳۹۱). «چگونگی واگذاری امتیاز شیلات شمال به لیانازوف در دوره قاجار». *ماهنامه ره‌آورد گیل*، شماره ۲۳، صص ۹۰ تا ۹۷.

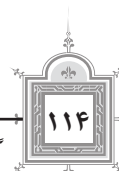
منابع لاتین

- Bosworth, Clifford Edmund. (2004-07-20). "iranicaonline.org, MINORSKY, Vladimir Fedorovich (1877-1966), outstanding Russian scholar of Persian history, historical geography, literature and culture". Published: July 20, 2004. From: <https://www.iranicaonline.org/articles/minorsky-vladimir/>

English Translation of References

Documents

- Edāre-ye Asnād va Tārix-e Diplomāsi-ye Vezārat-e Omur-e Xārejeh (Estādox) (Department of Diplomatic Documents and History of the Ministry of Foreign Affairs):

;GH1322-K25-P4-11	;GH1322-K25-P4-38	;GH1322-K25-P4-41
;GH1322-K25-P4-66	;GH1322-K25-P4-75	;GH1323-K13-P8-7
;GH1325-K21-P14-15	;GH1325-K21-P14-17	;GH1325-K21-P14-19
;GH1325-K21-P14-40	;GH1329-K49-P1-4	;GH1329-K49-P1-6
;GH1329-K49-P1-12	;GH1329-K49-P1-26	;GH1329-K49-P1-36
;GH1329-K49-P1-52	;GH1329-K49-P1-52.1	;GH1329-K49-P1-52.2
;GH1329-K49-P1-74	;GH1329-K49-P1-111	;GH1329-K49-P5-2
;GH1329-K49-P5-10	;GH1329-K49-P5-19	;GH1332-K51-P94-8
;GH1335-K36-P10-12	;GH1336-K36-P1-4	;GH1336-K36-P1-5
GH1336-K36-P1-14		

[In Persian]

Ketāb-xāneh, Muze va Markaz-e Asnād-e Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament): 1/133/3/1/5; 2/133/3/1/10.

[In Persian]

Sākmā (Sāzmān-e Asnād va Ketābxāne-ye Melli-ye Irān) (National Library and Archives Organization of Iran): 240/14229. [In Persian]

Books

Abbott, Keith Edward. (1396/2017). “*Šahr-hā va tejārat-e Irān dar dowre-ye Qājār*” (Cities & trade: Consul Abbott on the economy and society of Iran 1847-1866).

Translated by Seyyed Abdolhossein Raees Al-Sadat. Tehran: Amir Kabir. [Persian]

Andreeva, Elena. (1388/2009). “*Rusiyeh va Irān dar bāzi-ye bozorg*” (Russia and Iran in the great game: Travelogues and orientalism). Translated by Elaheh Koulayi & Mohammad Kazem Shojaei. Tehran: Dāneshgāh-e Tehran (University of Tehran).

[In Persian]

Ashraf, Ahmad. (1359/1980). “*Mavāne'-e tārixi-ye sarmāye-dāri dar Irān: Dowre-ye Qājārieh*” (Social classes, state and revolution in Iran: A collection of essays).

Tehran: Zamineh. [In Persian]

“*Asnād-e Astrābad va Dašt-e Gorgān dar dowre-ye Mašrutiyat*” (Documents of Astarabad and Dasht-e Gorgan during the constitutional era). (1390/2011). Edited by Mostafa Nouri & Ashraf Saraylu. Tehran: Ketāb-xāneh, Muze va Markaz-e

- Asnād-e Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament). [In Persian]
- “*Astarābadnāmeḥ*” (Astarabadnameh). (2536/1977). Edited by Masih Zabihī. Tehran: Farhang-e Irān-zamin. [In Persian]
- Bohler, Alexander. (n.d.). “*Safarnāme va Joqrāfiyā-ye Gilān va Māzandarān*” (Bohler’s travelogue: Geography of Rasht and Mazandaran during the reign of Nasser al-Din Shah Qajar) (1st ed.). Edited by Mohammad Taghi Pour Ahmad Baktaji. Lāhijān: Gil. [In Persian]
- Bugsch, Heinrich. (1367/1988). “*Safari be darbār-e soltān-e sāheb-qerān: 1859-1861*” (My life and my trips) (vol. 2). Translated by Hossein Kordbacheh. [n.p.]: Ettlā’āt. [In Persian]
- Curzon, George Nathaniel. (1349/1970). “*Irān va qazie-ye Irān*” (Persia and the Persian question). Translated by Gholamali Vahid Mazandarani. Tehran: Bongāh-e Tarjomeh va Našr-e Ketāb. [In Persian]
- Dehkhoda, Ali Akbar. (1377/1998). “*Loqat-nāme-ye Dehxodā*” (Dehkhoda Dictionary) (vol. 4). Tehran: Dānešgāh-e Tehrān (University of Tehran). [In Persian]
- Entner, Marvin L. (1369/1990). “*Ravābet-e bāzargāni-ye Rus va Irān*” (Russo-Persian Commerical relations, 1828-1914). Translated by Ahmad Tavakkoli. Tehran: Bonyād-e Mowqūfāt-e Doktor Mahmud Afšār (Foundation of Doctor Mahmoud Afshar Yazdi’s Endowments). [In Persian]
- Floor, Willem. (1393/2014). “*Sanāye’-e kohan dar dowre-ye Qājār 1800 – 1925*” (Traditional crafts in Qajar Iran (1800-1925)). Translated by Alireza Baharlou. Tehran: Peykareh. [In Persian]
- Grothe, Hugo. (1369/1990). “*Safarnāme-ye Grote*” (Wanderungen in Prsien Erlebtes und, Erschautes) [Hiking in Persia: Experiences and Sights]. Translated by Majid Jalilvand. Tehran: Našr-e Markaz. [In Persian]
- Issavi, Charles. (1362/1983). “*Tārix-e eqtesādi-ye Irān*” (The economic history of Iran). Translated by Yaghoub Azhand. Tehran: Gostareh. [In Persian]
- Kārkonān-e Vezārat-e Jang-e Engeleštān mostaqer dar Hend (Employees of the British Ministry of War stationed in India). (1380/2001). “*Farhang-e joqrāfiyā-ye Irān*”

- (Khorāsān)*” (The geographical culture of Iran (Khorasan)) (vol. 1). Translated by Kazem Khademian. Mašhad: Āstān-e Qods-e Razavi (Astan Quds Razavi). [In Persian]
- Litten, Wilhelm. (1367/1988). *“Irān az nofuz-e mosālemat-āmiz tā taht-ol-hemāyegi”* (Persien von der “pénétration pacifique” zum “Protektorat”: Urkunden und Tatsachen zur Geschichte der europäischen “pénétration pacifique” in Persien 1860-1919) [Persia from “peaceful penetration” to the “protectorate”: Documents and facts on the history of the European “peaceful penetration” in Persia, 1860-1919]. Translated by Maryam Mir Ahmadi. Tehran: Mo’een. [In Persian]
- Mackenzie, Charles Francis. (1359/1980). *“Safarnāme-ye šomāl”* (The travelogue of the north). Translated by Mansoureh Ettehadieh. Tehran: Gostareh. [In Persian]
- Markham, Clement. (1364/1985). *“Tārix-e Irān dar dowre-ye Qājār”* (A general sketch of the history of Persian) (Translated by Rahim Farzaneh). [n.p.]: Farhang-e Irān. [In Persian]
- Ma’toufi, Asadollah. (1384/2005). *“Enqelāb-e Mašruteh dar Astarābad”* (Constitutional revolution in Astarabad) (vol. 1). Tehran: Horoufiyeh. [In Persian]
- Ma’tufi, Asadollah. (1394/2015). *“Tārix va pišine-ye ejtemā’ee-ye šahrestān-e Bandar Gaz (Boluk-e Anzān)”* (History and social background of Bandar Gaz County (Anzan block)) (vol. 1). Gorgān: Nowruzi. [In Persian]
- Melgunov, Grigoriy. (1376/1997). *“Karāne-hā-ye jonubi-ye daryā-ye Xazar”* (Das sudliche ufer des kaspischen Meeres, oder die Nordprovinzen Persiens) [The southern shore of the Caspian Sea, or the northern provinces of Persia]. Translated by Amir Hushang Amini. Tehran: Ketāb-sarā. [In Persian]
- Mellatparast, Abdollah. (1385/2006). *“Tārixčeh va fa’āliyat-e seyd va sayyādi-ye šilāt dar šomāl-e kešvar”* (History and activity of fishing and fishering in the northern country). Tehran: Mo’assese-ye Tahqiqā-e ‘Olum-e Šilāti-ye Kešvar (Iranian Fisheries Science Research Institute). [In Persian]
- Mirza Ebrahim. (2535/1976). *“Safarnāme-ye Astarābād va Māzandarān va Gilān”* (The travelogue of Astrabad, Mazandaran and Gilan). Edited by Masoud Golzari. Tehran: Bonyād-e Farhang-e Irān. [In Persian]

- Mirza Seraj Al-Din Ibn Haji Mirza Abdolra'ouf. (1369/1990). "*Safarnāme-ye tohfe-ye Boxāra*". Tehran: Bu 'Ali. [In Persian]
- Mostowfi, Abdollah. (1384/2005). "*Šarh-e zendegāni-ye man*" (The story of my life). Tehran: Zovvār. [In Persian]
- Rabino, Hyacinth Louis. (1365/1986). "*Māzandarān va Astarābād*" (Mazandaran and Astarabad) (3rd ed.). Translated by Gholamali Vahid Mazandarani. Tehran: 'Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Rajaei, Rahmatollah. (1398/2019). "*Este'mār dar diyār-e sabz: Rus-hā va Engelis-hā dar Astarābad*" (Colonialism in the green land: Russians and English in Astarabad). Tehran: Sure-ye Mehr. [In Persian]
- Safayi, Ebrahim. (1352/1973). "*Marz-hā-ye nā-ārām*" (Unstable borders). Tehran: Edāre-ye Kol-e Negāreš-e Vezārat-e Farhang va Honar (General Office of Writing, Ministry of Culture and Art). [In Persian]
- "*Seh safarnāme: Harāt, Marv, Mašhad*" (Three travelogues: Herat, Marv, Mashhad). (1347/1968). Edited by Ghodrattollah Roshani (Zaferanlou). Tehran: Dānešgāh-e Tehran (University of Tehran). [In Persian]
- Teymouri, Ebrahim. (1332/1953). "*Asr-e bi xabari yā tārix-e emtiyāzāt dar Irān*" (The age of ignorance). Tehran: Eqbāl. [In Persian]
- Tohidlou, Somayyeh. (1394/2015). "*Hayāt-e eqtesādi-ye Irāniān dar dowre-ye mašruteh*" (Iranian economic life in constitutional era). Tehran: Hermes. [In Persian]
- Zinov'ev, Ivan Aleksyeevich. (1362/1983). "*Enqelāb-e mašrutiyat-e Irān; Nazarāt-e yek diplomāt-e Rus (havādes-e Irān dar sāl-hā-ye 1905 tā 1911)*" (Iranian constitutional revolution; views of a Russian diplomat (events in Iran during 1905-1911)). Translated by Abolghasem E'tesami. [n.p.]: Eqbāl. [In Persian]
- Vakil Al-Doleh, Hosseingholi Maghsoudlou. (1363/1984). "*Moxāberāt-e Astarābad; Gozāreš-hā-ye Hossein Qoli Maqsudlu Vakil-od-Dowleh*" (Astarabad telecommunications; Reports by Hossein Gholi Maghsoudlou Vakil-od-Dowleh) (vol. 1). Edited by Iraj Afshar & Mohammad Rasool Daryagasht. Tehran: Tārix-e Irān. [In Persian]

Articles

- Farahmand, Jalal. (1386/2007). "Soltān-e xāviyār-e Irān" (Iran's caviar king). *Tārix-e Mo'āser-e Irān* (Institute for Iranian Contemporary Historical Studies) (IICHS), issue no. 41, pp. 155-228. [In Persian]
- Ghanbari Maleh, Zahra & Arabiun, Maryam. (1402/2023). "Barresi-ye owzā'-e eqtesādi va ejtemā'ee-ye Astarābād dar 'asr-e Qājār tā sāl-e 1324 AH" (Investigating economic and social situation of Astrabad in Qajar era until 1324 A.H). *Tārix-hā-ye Mahalli-ye Irān* (Research Journal of Iran Local Histories), issue no. 2 (serial no. 22), pp. 109-122. [In Persian]
- Gohari Rad, Ehsan & Azizi, Mitra. (1392/2013). "Vākāvi-ye vaz'eyat-e tejārat va dād-o-satd dar Astarābād-e dowre-ye Qājār" (An investigation into commerce and trade in Astrabad during the Qajar period). *Pažuheš-nāme-ye Tārix* (Scientific Journal of History Research), issue no. 30, pp. 159-186. [In Persian]
- Hasani, Seyed Rahman. (1387/2008). "Jāygāh-e barādarān-e Kasiyeh va Teofilaktus dar tejārat-e Qub miyān-e Irān va Rusiyeh dar 'asr-e Qājār bā tekyeh bar asnād-e āršivi (1301-1325q/1883-1908m)" (The role of Cassius Brothers and Theophylaktos in the Iran-Russia wood trade during the Qajar era; A research based on archival records (1883-1908)). *Ganjine-ye Asnād*, issue no. 72, pp. 21-34. [In Persian]
- Hasani, Seyed Rahman. (1392/2013). "Pažuheši dar 'Jāygāh-e šilāt-e šomāl dar monāsebāt-e Irān va Rusiyeh' bā tekyeh bar asnād-e āršivi (1828-1953)" (Research on "The position of northern fisheries in Iran-Russia relations" based on archival documents (1828-1953 AD)). *Tārix-e Eslām va Irān Dānešgāh-e Alzahra* (History of Islam and Iran), issue no. 17 (serial no. 107), pp. 69-97. [In Persian]
- Hemmati Salekdeh, Soheila. (1391/2012). "Čegunegi-ye vāgozāri-ye emtiyāz-e šilāt-e šomāl be Liyānāzof dar dowre-ye Qājār" (How the northern fisheries concession was assigned to Lianazof during the Qajar period). *Māhnāme-ye Rahāvard-e Gil*, issue no. 23, pp. 90-97. [In Persian]
- Malek Mohammadi Bidhendi, Hannaneh et al. (1401/2022). "Ta'sir-e me'māri-ye xānehā-ye čubi-ye Rusiyeh bar xānehā-ye čubi-ye Gomišān" (The impact of Russian wooden house architecture on Gomishan's wooden houses). *Našriye-ye Elmi-ye Bāq-e Nazar* (Bagh-e Nazar), issue no. 106, pp. 19-32. [In Persian]

Parto, Afshin. (1384/2005). "Liānāzof-hā va šilāt-e daryā-ye Xazar" (Lianazofs and the fisheries of the Caspian Sea). *Māh-nāme-ye Rahāvard-e Gil*, issue no. 4, p. 1. [In Persian]

Soleimani, Karim. (1386/2007). "Negāhi be 'asr-e Mašrutiyat az manẒar-e asnād-e 'qarārdād-hā" (The constitutional era from the viewpoint of records and contracts). *Ganjine-ye Asnād*, issue no. 66, pp. 83-91. [In Persian]

Online sources

Bosworth, Clifford Edmund. (2004-07-20). "iranicaonline.org, MINORSKY, Vladimir Fedorovich (1877-1966), outstanding Russian scholar of Persian history, historical geography, literature and culture". Published: July 20, 2004. Retrieved from: <https://www.iranicaonline.org/articles/minorsky-vladimir/>.

